

Patristisch verleden in een middeleeuwse pennenstrijd

Het gebruik van de kerkvaders als autoriteit voor polemische
doeleinden tijdens de Investituurstrijd

Student: Dirk Reith
Studentnummer: S4265459
Docent: Kor Bosch

Bachelorwerkstuk Geschiedenis
Radboud Universiteit Nijmegen
18-12-2017

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Status Quaestionis	5
Berthold van Reichenau	10
Bonizo van Sutri	17
Benzo van Alba	23
Conclusie	27
Bibliografie	28

Inleiding

Paul van Geest, hoogleraar kerkgeschiedenis, wees in een recent artikel in *Trouw* op het belang van de kerkvaders op de vorming van de christelijke geloofsleer. Hij stelt in het dagblad dat het echter “toch een beetje mis ging” met het uitwerken van die geloofsleer door theologen uit latere eeuwen. Deze theologen gebruikten citaten van de kerkvaders om dogmatische bouwwerken op te zetten, waarbij deze citaten dikwijls uit hun verband werden gerukt om de eigentijdse geloofsvooronderstellingen te onderbouwen. Theologen gebruikten de geschriften van de vaders om antwoorden te geven op vragen die de kerkvaders zichzelf helemaal niet gesteld hadden. Om die reden zijn veel aspecten van de patristische leer lange tijd onderbelicht gebleven, hetgeen nieuw onderzoek naar de kerkvaders nog altijd interessant maakt, aldus Van Geest.¹

Eén van die momenten in de geschiedenis waarbij intellectuelen de kerkvaders gebruikten om eigentijdse vooronderstellingen te onderbouwen, was de Investituurstrijd. Hoewel de kwestie van lekeninvestituur (het benoemen van kerkelijke posities door seculiere vorsten, symbolisch uitgedrukt in het overhandigen van staf en ring aan de nieuwe bisschop) pas tegen het einde van dit conflict een centrale rol ging spelen, is dit de benaming geworden voor de reeks conflicten en spanningen tussen diverse opeenvolgende pausen en Europese vorsten vanaf halverwege de elfde eeuw tot begin twaalfde eeuw. Specifiek is de tweestrijd tussen paus Gregorius VII (1073-1085)² en de Heilige Roomse vorst Hendrik IV (1056-1106) beroemd geworden, onder meer door de ‘gang naar Canossa’ die de koning in de winter van 1077 maakte om zich te verzoenen met de paus, die hem een jaar eerder geëxcommuniceerd had. Gregorius, één van de voormannen van de grote kerkelijke hervormingen die zich vanaf halverwege de elfde eeuw hadden ingezet en die hierin een nieuwe leidende rol voor de paus ten koste van de bisschoppen voor ogen had, betichtte Hendrik van simonie rond enkele van zijn bisschoppelijke aanstellingen. De bestrijding van simonie was één van de speerpunten van de hervormingsbeweging. Hendrik verwierp de bestrijding hiervan in principe niet, maar het benoemen van bisschoppen was wel een recht dat traditioneel was voorbehouden aan de vorst en was zodoende een essentieel onderdeel van de machtsstructuur van diens rijk geworden. Enkele van Hendriks adviseurs werden door Gregorius geëxcommuniceerd, waarop Hendrik de paus opriep tot opstappen. Het anathema vanuit Gregorius en de verzoeningstocht van Hendrik naar Canossa volgden. Toch kwam het nooit meer helemaal goed tussen beide: in 1080 werd Hendrik voor de tweede maal geëxcommuniceerd, waarop de vorst middels een synode in Brixen reageerde met een eigen uitgeroepen anathema over Gregorius en de benoeming van aartsbisschop Wibert van Ravenna tot (tegen)paus Clemens III. Op de achtergrond speelde tevens een burgeroorlog in Hendriks Duitse gebieden, waar Saksische magnaten rebelleerden en in 1077 zelfs een (tegen)koning in de persoon van Rudolf van Rheinfelden benoemden. Overigens betekende de gezamenlijke vijand van de Saksen en Gregorius geenszins dat zij elkaar onvoorwaardelijk steunden. Tevens waren er de bisschoppen, geestelijke en tegelijk politieke bestuurders binnen het rijk, van wie nu loyaliteit werd verwacht door zowel keizer als paus, maar die ook eigen ambities nastreefden en dikwijls kozen voor de alliantie die daarbij het best aansloot. Dit alles maakte de Investituurstrijd tot een zeer complex conflict.³

---

¹ Nico de Fijter, ‘Hoe de kerkvaders de grondleggers werden van het christelijk geloof’, *Trouw* (28 augustus 2017) <<https://www.trouw.nl/home/hoe-de-kerkvaders-de-grondleggers-werden-van-het-christelijk-geloof~a69e4e8d/>> [geraadpleegd op 16-12-2017].

² Jaartallen die volgen op namen verwijzen naar de ambtsperiode van de desbetreffende persoon, tenzij anders vermeld.

³ Uta-Renate Blumenthal, *The Investiture Controversy: church and monarchy from the ninth to the twelfth century* (Philadelphia, 1988), 106-127; Gerd Tellenbach, *The church in Western Europe from the tenth to the early twelfth century*, vert. Timothy Reuter (Cambridge, 1993), 185-252; Thomas J.H. McCarthy, ‘Introduction’, in: Thomas J.H. McCarthy (red.), *Chronicles of the Investiture Contest: Frutolf of Michelsberg and his*

Hieromheen ontstond wat door sommige historici beschouwd wordt als het eerste publieke debat in middeleeuws Europa: middeleeuwse intellectuelen raakten verwickeld in een felle pennenstrijd.⁴ Wie mocht de episcopale benoemingen verrichten? Was een paus gemachtigd een seculiere vorst uit de christelijke communie te verbannen en als koning af te zetten? In hoeverre was een plots benoemde tegenkoning of tegenpaus legitiem? Op dergelijke vragen trachtten de polemisten in hun geschriften antwoorden te formuleren en hierbij grepen zij veelvuldig terug op de autoriteit van de kerkvaders. Want, zo merkt Van Geest terecht op, het ging de kerkvaders om veel meer dan louter religieuze dogma's: in het licht van het christendom schreven zij ook over concrete kwesties van politieke of maatschappelijke aard.⁵ De Investituurstrijd was zo'n kwestie bij uitstek, maar dit betekende wel dat, net als de theologen, de auteurs de leer van de kerkvaders gingen toepassen op een eigentijds probleem. Deze scriptie bekijkt hoe enkele middeleeuwse auteurs ten tijde van de Investituurstrijd de kerkvaders, soms op dubieuze wijze, inzetten voor hun polemische doeleinden.

Alvorens naar het gebruik van de kerkvaders in verschillende historische werken te kijken, dient eerst het begrip 'kerkvader' nader gespecificeerd te worden. In de tijd van het vroege christendom kon een 'vader' simpelweg iemand zijn die de christelijke leer doorgaf, meestal waren dit de bisschoppen. Gaandeweg kregen specifiek die bisschoppen die hadden bijgedragen aan het verdedigen en waarborgen van de orthodoxe leer tijdens de grote concilies, bijvoorbeeld Nicea (325) of Constantinopel (381), de titel 'kerkvader' of 'heilige vader'.⁶ Uiteindelijk werd het begrip niet meer verbonden met een specifiek kerkelijk ambt, maar konden ook christelijke auteurs, die in hun geschriften vertegenwoordigers waren van de juiste leer, kerkvaders genoemd worden.⁷ Kortom, een eenduidige definitie van het begrip kerkvader ontbreekt. Om dit onderzoek toch van een afbakening te voorzien, zijn een aantal keuzes gemaakt. De meeste middeleeuwse auteurs uit West-Europa deden een beroep op de autoriteit van de Latijnse kerkvaders en daarom zal de focus op deze groep liggen (hetgeen overigens geenszins betekent dat de Griekse en Oosterse vaders geen invloed hadden op het West-Europese denken). Als chronologisch kader zal de traditionele tijdsafbakening van theoloog Johannes Quasten worden gehanteerd.⁸ Hij rekende tot de kerkvaders alle christelijke schrijvers vanaf het Nieuwe Testament tot aan Isidorus van Sevilla (d.636). In de onderzochte bronteksten wordt dikwijls naar een specifieke vader verwezen, maar het komt ook voor dat meer algemeen naar 'de heilige vaders' verwezen wordt of dat de auteurs een beroep doen op een bepaald concilie van bisschoppen uit de patristische periode. Ook dit soort verwijzingen worden gerekend tot een beroep van de middeleeuwse auteurs op de kerkvaders.

Deze scriptie zal zich concentreren op drie auteurs, allen actief aan het eind van de elfde

---

continuators (Manchester, 2004), 1-83, alhier 1-12; Herbert E.J. Cowdrey, *Pope Gregory VII, 1073-1085* (Oxford, 1998), 75.

⁴ Leidulf Melve, *Inventing the public sphere: the public debate during the Investiture Contest (c. 1030-1122)*, 2 dln (Leiden, 2007), I: 4.

⁵ Nico de Fijter, 'Hoe de kerkvaders de grondleggers werden van het christelijk geloof', *Trouw* (28 augustus 2017) <<https://www.trouw.nl/home/hoe-de-kerkvaders-de-grondleggers-werden-van-het-christelijk-geloof~a69e4e8d/>> [geraadpleegd op 16-12-2017].

⁶ Hubertus R. Drobner, *The fathers of the church: a comprehensive introduction*, vert. Siegfried S. Schatzmann (Peabody, 2007), 3-5; Christopher A. Hall, *Reading Scripture with the church fathers* (Downers Grove, 1998), 49-50.

⁷ Johannes Quasten, *Patrology*, 4 dln (Utrecht, 1950; herd. 1986), I:9-10; Drobner, *The fathers of the church*, 3,-5; Hall, *Reading Scripture*, 50.

⁸ Johannes Quasten was een van de eerste theologen die de studie naar oude christelijke schrijvers (patrologie) systematiseerde. Zijn afbakening wordt nog algemeen gehanteerd door wetenschappers. Zie bijvoorbeeld: Christopher Hall, *Learning theology with the church fathers* (Downers Grove, 2002), 19-22; Hall, *Reading Scripture*, 49-55; Bryan M. Litfin, *Getting to know the church fathers: an evangelical introduction* (Grand Rapids, 2007), 4-7; Boniface Ramsey, *Beginning to read the fathers* (Londen, 1985), 4-7.

eeuw in gebieden die deel uitmaakten van het Heilige Roomse Rijk. Niet toevallig betreft het werken met allemaal een historische inslag, daar waar het verleden in de middeleeuwen vaak als legitimatie van het heden werd ingezet.⁹ Berthold van Reichenau schreef waarschijnlijk vanaf 1073 tot begin jaren tachtig een kroniek, waarin hij tracht de paus te verdedigen. Aan het hof van de markgravin van Toscane schreef Bonizo van Sutri rond 1085 zijn beroemde pro-gregoriaanse strijdschrift *Liber ad amicum*. Rond diezelfde tijd voltooide Benzo van Alba zijn polemische werk dat specifiek aan Hendrik IV was gericht en waarmee hij de keizer voorzag van de nodige argumenten ter verdediging van zijn positie.

---

⁹ Justin Lake, 'Current approaches to medieval historiography', *History Compass* 13:3 (2015), 89-109, alhier 92.

Status Quaestionis

Paul van Geest verklaarde in het bovenstaande waarom nieuw onderzoek naar de kerkvaders in hun eigen historische context nog altijd interessant is. Dit is echter nog geen verklaring waarom onderzoek naar de inzet van de kerkvaders en hun literatuur door auteurs in de Investituurstrijd relevant zou zijn. Uit een korte schets van recente trends binnen de geschiedwetenschap zal blijken dat op een aantal vlakken deze scriptie aansluit bij deze trends en bijdraagt aan de opvulling van bestaande lacunes.

Allereerst betreft het drie polemische werken met allen een historische inslag, hetgeen aansluit bij de interesse van de laatste decennia onder historici voor middeleeuwse geschiedschrijving. Waar aanvankelijk middeleeuwse historiografie door historici als bron werd gebruikt in een poging het verleden te reconstrueren, ligt recent meer de aandacht op het *begrijpen* van middeleeuwse historiografie in haar eigen literaire, sociale en politieke context.¹⁰ Hans Werner-Goetz spreekt over een verschuiving van het gebruik van de middeleeuwse auteur als overbrenger van historische feiten, naar een focus op de schrijver zelf en zijn historische bewustzijn en perceptie van geschiedenis (*Geschichtsbewusstsein* en *Geschichtsbild*), die te destilleren zijn vanuit zijn narratief over het verleden.¹¹ Hierdoor is de aandacht steeds meer komen te liggen op zaken als intentie van de schrijver, literaire en retorische technieken, sociale en politieke functie, patronage, publiek, tekstuele overdracht en receptie van middeleeuwse geschiedwerken. Justin Lake geeft in een recent historiografisch artikel speciale aandacht aan het onderzoek naar de politieke functie van middeleeuwse historiografie. Diverse historici hebben gewezen op de 'present-centered nature' van middeleeuwse geschiedwerken: ze werden geschreven als reactie op actuele politieke kwesties of crises en hadden daarin een legitimerende en/of polemische functie. Geschiedenis was een politiek instrument dat gebruikt werd om bepaalde machts-, status- of bezitsclaims of privileges van bijvoorbeeld vorsten(huizen) of kloosters te ondersteunen en hiermee kon zij tevens een identiteitsvormende functie hebben.¹² Goetz en Jürgen Ziese hebben uitgebreid onderzocht hoe geschiedenis als argument functioneerde in het debat van de Investituurstrijd en, evenals andere auteurs, veranderingen in de historische methodologie en/of mentaliteit van middeleeuwse auteurs opgemerkt.¹³ Verder is van veel geschiedwerken aangetoond dat zij geschreven werden als reactie op actuele politieke vraagstukken en stelling namen in debatten zoals de Investituurstrijd.¹⁴ Ondanks de nadruk die hedendaagse historici leggen op de politieke functie van middeleeuwse historiografie, maakt Lake de kanttekening dat hoewel uit de presentatie van geschiedenis een bepaalde politieke visie kon voortvloeien die het heden kon rechtvaardigen, dit niet perse betekent dat het werk met een politieke agenda in het achterhoofd geschreven werd. Het is vanuit de moderne geschiedopvatting dat getracht wordt een unificerend motief te ontdekken in een geschiedverhaal en het vanuit dat motief te lezen, maar dat betekent niet dat de middeleeuwse auteur zijn verhaal

---

¹⁰ Lake, 'Current approaches', 89.

¹¹ Hans-Werner Goetz, 'Historical writing, historical thinking and historical consciousness in the middle ages' *Revista Diálogos Mediterrânicos* 2:1 (2012), 110-128, alhier 111-112.

¹² Lake, 'Current approaches', 92.

¹³ Melve, *Inventing the public sphere*, I:36. Zie bijvoorbeeld: Hans-Werner Goetz, 'Geschichte als Argument. Historische Beweisführung und Geschichtsbewusstsein in den Streitschriften des Investiturstreits', *Historische Zeitschrift* 245 (1987), 31-69; Jürgen Ziese, *Historische Beweisführung in Streitschriften des Investiturstreites* (München, 1972); Franz-Jozef Schmale, *Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtschreibung: eine Einführung* (Darmstadt, 1985); Sverre Bagge, *Kings, politics, and the right order of the world in German historiography, c. 950-1150* (Leiden, 2002).

¹⁴ Melve, *Inventing the public sphere*, I:26-27; Lake, 'Current approaches', 92-94.

bewust rond een centraal principe structureerde.¹⁵

De druk van politieke controverses heeft, in combinatie met andere factoren, tevens geleid tot het verdraaien van feiten. De alomtegenwoordigheid van fictionele elementen in middeleeuwse geschiedwerken heeft de laatste decennia de nieuwsgierigheid gewekt van historici, aangezien onder middeleeuwse geschiedschrijvers wel degelijk de opvatting heerste dat geschiedenis waarheidsgetrouw diende te zijn: zij beriepen zich vrijwel altijd op Isidorus van Sevilla's onderscheid tussen *factae* en *fabulae* uit zijn *Etymologiae*. De paradox wordt verklaard door andere opvattingen die heersten over het verleden en de methode van haar optekening. Traditie was van groot belang in de middeleeuwen: bij een geschiedverhaal speelde de autoriteit die deze doorgaf een grotere rol dan haar inherente geloofwaardigheid.¹⁶ Dit verklaart ook waarom het compileren van oudere historische werken nog altijd een belangrijke methode was onder middeleeuwse auteurs. In het proces van compileren werden echter belangrijke keuzes gemaakt die voor historici interessant zijn, namelijk welke passages wel en niet overgenomen werden. De fictionele elementen en de methode van compilatie zijn zeer interessant, aangezien ze ons in staat stellen om te onderzoeken "how medieval historians reworked, altered, and combined their sources to meet the needs of their own day."¹⁷ Het is vanuit dit nieuwe perspectief dat in deze scriptie wordt gekeken naar het (soms discutabele) gebruik van patristische bronnen in de Investituurstrijd.

De recente aandacht voor middeleeuwse historiografie heeft echter nog niet alle lacunes kunnen vullen. Thomas McCarthy wijst op de problematische status van onderzoek naar Duitse intellectuele geschiedenis tijdens de periode van de Salische dynastie (1024-1125), waartoe Hendrik IV behoorde. Vanuit de Engelstalige wereld is pas de laatste decennia interesse gekomen in middeleeuws Duitsland, waarbij Ian Stuart Robinson in de jaren zeventig een pionier was met zijn onderzoek naar Duitse intellectuele geschiedenis in de context van de Investituurstrijd. Op een aantal punten beveelt McCarthy meer onderzoek aan, bijvoorbeeld naar het verband tussen de intellectuele bedrijvigheid (zoals geschiedschrijving) van kloosters en hervormingsbewegingen. Een stap in de goede richting zijn de studies van Johanne Autenrieth en Robinson naar het intellectuele bolwerk Konstanz, waar monniken werken vervaardigden die de basis zouden vormen voor veel pro-gregoriaanse traktaten, of McCarthy's eigen onderzoek naar de middeleeuwse kroniekschrijver Frutolf van Michelsberg en geschiedschrijvers die zijn kroniek later vervolgden.¹⁸ Doordat deze scriptie naar drie (semi-)historische werken en hun auteurs uit specifiek deze periode kijkt, sluit zij goed aan bij de huidige trends in het onderzoek en kan zij mogelijk bijdragen aan de invulling van de genoemde lacune in de wetenschap. Weliswaar zijn de werken van Benzo van Alba en Bonizo van Sutri niet vervaardigd in de Duitse, maar in de Italiaanse gebieden van het rijk, maar een vergelijking kan weer licht schijnen op een ander nog weinig bestudeerd onderwerp: de intellectuele relaties tussen de drie koninkrijken van het Heilige Roomse Rijk in de Salische tijd (Italië, Duitsland en

---

¹⁵ Lake, 'Current approaches', 94.

¹⁶ Lake, 'Current approaches', 90-91.

¹⁷ Ibidem, 97.

¹⁸ Thomas J.H. McCarthy, 'Salian intellectual history in historiographical perspective', *History Compass* 14:1 (2016), 9-18, alhier 9-13. Zie: Johanne Autenrieth, *Die Domschule von Konstanz zur Zeit des Investiturstreits: die wissenschaftliche Arbeitsweise Bernolds von Konstanz und zweier Kleriker dargestellt auf Grund von Handschriftenstudien* (Stuttgart, 1956); Ian S. Robinson, 'The friendship circle of Bernold of Constance and the dissemination of gregorian ideas in late eleventh-century Germany', in: Julian Haseldine (red.), *Friendship in medieval Europe* (Stroud, 1999), 185-198; Ian S. Robinson, 'Bernold von Konstanz und der gregorianische Reformkreis um Bischof Gebhard III', in: Helmut Maurer, *Die Konstanzer Münsterweihe von 1089 in ihrem historischen Umfeld* (Freiburg, 1989), 155-188; Ian S. Robinson, 'Introduction', in: Ian S. Robinson (red.), *Eleventh-century Germany: the Swabian chronicles* (Manchester, 2008), 1-57; Thomas J.H. McCarthy (red.), *Chronicles of the Investiture Contest: Frutolf of Michelsberg and his continuators* (Manchester, 2014).

Bourgondië).¹⁹

Ten tweede sluit deze scriptie goed aan bij de huidige trends in het onderzoek naar één van de meest besproken onderwerpen binnen de middeleeuwse historiografie: de Investituurstrijd. Maureen Miller betoogt dat de traditionele, twintigste-eeuwse benadering van dit onderwerp, zoals ontwikkeld in de grote werken van de historici Augustin Fliche en Gerd Tellenbach, niet adequaat is. Niet alleen werd het thema te veel benaderd vanuit een pauselijk-institutioneel perspectief ('top-down'), maar lag ook te veel nadruk op de specifieke kwestie van lekeninvestituur, waarvan inmiddels duidelijk is geworden dat deze pas laat in de reeks conflicten centraal kwam te staan.²⁰ De paus had grote kritiek op de bekwaamheden van Hendriks episcopale aanstellingen, wat tot conflicten tussen Hendrik en Gregorius zou leiden. Rome verbood echter nog niet meteen het aanstellen van bisschoppen door een seculiere vorst überhaupt.²¹ Rudolf Schieffer concludeerde in het verlengde hiervan dat 'Canossa', het symbool van de Investituurstrijd bij uitstek, in feite weinig te maken had met lekeninvestituur.²² John Howe vestigde op zijn beurt de aandacht op de belangrijke rol die de seculiere adel speelde bij de totstandkoming van de kerkelijke hervormingen.²³ Het traditionele paradigma dat de Investituurstrijd een strijd was die de kerk aanbond met de invloed van leken in de kerk is, kortom, te simplistisch.

Miller presenteert daarom twee nieuwe paden die betreden kunnen worden binnen het onderzoek naar de Investituurstrijd: een post-confessioneel perspectief op de ontwikkeling van de pauselijke monarchie en een benadering van de Investituurstrijd vanuit nieuwe cultuurhistorische ideeën over macht in middeleeuws Europa.²⁴ Deze scriptie zou vooral goed bij het eerste pad kunnen aansluiten. Volgens Miller hebben historici zich bij hun onderzoek naar het ontstaan van de pauselijke monarchie en het historische belang hiervan te veel laten leiden door hun religieuze achtergronden. Hiermee is weliswaar het politiek-institutionele aspect van de ontwikkeling al uitgebreid beschreven in de wetenschappelijke literatuur, maar is de ontwikkeling nog niet goed *verklaard*. Hoe was het mogelijk dat het regionaal georiënteerde Rome zo'n grote speler werd op het Europese politieke toneel en zo van invloed werd op de maatschappij in haar geheel? Op welke modellen beriepen de pauselijke aanhangers en hervormers zich, waar vonden ze deze en hoe werden ze bewerkt om de ontwikkeling van een groot instituut mogelijk te maken? De 'technologies of power', zoals Miller het noemt, dienen bestudeerd te worden: de culturele en administratieve gebruiken, die ten grondslag lagen aan de groei van het pausdom vanaf de elfde eeuw.²⁵

Het is opnieuw Robinson die een pionier was op dit gebied, vooral met zijn studies naar zogenaamde 'friendship circles' en communicatienetwerken tijdens de Investituurstrijd.²⁶ Hierin onderzoekt hij hoe vanuit Rome werd geprobeerd de gregoriaanse hervormingsideeën te communiceren met de rest van Europa. De politiek van Gregorius bestond er uit banden aan te leggen met lokale geestelijken teneinde hervormingscentra op te bouwen, vanwaaruit de

---

¹⁹ McCarthy, 'Salian intellectual history', 9.

²⁰ Maureen Miller, 'The crisis in the Investiture Crisis narrative', *History Compass* 7:6 (2009), 1570-1580, alhier 1570-1572.

²¹ Cowdrey, *Pope Gregory VII*, 546-550.

²² Miller, 'The crisis', 1570-1572. Zie: Rudolf Schieffer, 'Die Entstehung des päpstlichen Investiturverbots für den deutschen König', *Schriften der Monumenta Germaniae Historica* 28 (Stuttgart, 1981).

²³ Ibidem, 1570-1573.

²⁴ Ibidem, 1573-1575.

²⁵ Ibidem, 1573-1574.

²⁶ Ibidem, 1574. Zie bijvoorbeeld van Ian S. Robinson: 'The friendship network of Gregory VII', *History* 63:207 (1978), 1-22; 'The dissemination of the letters of pope Gregory VII during the Investiture Contest', *Journal of Ecclesiastical History* 34:2 (1983), 175-193; 'The friendship circle of Bernold of Constance and the dissemination of gregorian ideas in late eleventh-century Germany', in: Julian Haseldine (red.), *Friendship in medieval Europe* (Stroud, 1999), 185-198.

gregoriaanse propaganda zich verder kon verspreiden. Dit deed hij niet alleen door brieven te versturen, maar ook door persoonlijke ontmoetingen binnen en buiten Rome, en door het zenden van pauselijke legaties – een nieuw fenomeen. Eén van die centra was het eerdergenoemde Konstanz, dat behoorde tot wat Robinson ‘the South-German gregorian circle’ noemt.

Ondanks dit onderzoek, presenteert de huidige literatuur de hervorming nog te veel als éénrichtingsverkeer die werd geleid en gestuurd vanuit Rome en zich vandaaruit verspreidde over de rest van West-Europa. Miller pleit voor meer studie naar de wisselwerking tussen Rome en de periferie, juist omdat de laatste decennia uit onderzoek is gebleken dat op lokaal niveau de hervorming zeer diverse vormen kon aannemen, afhankelijk van de agenda van lokale hervormers.²⁷ John Gilchrist heeft vanaf de jaren zeventig gepleit voor een pluralistische benadering van de hervorming en veel historici zijn inmiddels afgestapt van termen als ‘de gregoriaanse hervorming’ (de titel van Fliches grote werk) of ‘hervormingsprogramma’ die een eenduidige hervorming in Europa suggereren.²⁸ De nadruk op regionale diversiteit is slechts één van de aspecten die hebben geleid tot de trend in het onderzoek die Leidulf Melve, geïnspireerd door Gilchrist, aanduidt met ‘the pluralization of Ecclesiastical Reform’. In navolging van Miller, heeft Melve recentelijk de traditionele grote narratieven van de Investituurstrijd en kerkelijke hervormingen van de elfde eeuw bekritiseerd, die allen te veel nadruk legden op één unificerend element van de hervorming. Melve onderscheid vijf aspecten die revisie op eerder bestudeerde thema’s binnen de hervorming en Investituurstrijd mogelijk hebben gemaakt: naast het perspectief van lokaliteit zijn dit macht (in Foucauldiaanse zin), sociale aspecten, discoursanalyse en gender.²⁹ Ondanks dat de trend van diversiteit al enige decennia gaande is, wijzen de recente artikelen van Melve en Miller erop dat er nog altijd veel winst valt te behalen in onderzoek vanuit een pluralistische benadering. Om die reden is een onderzoek naar drie, geografisch-diverse auteurs interessant, aangezien dit kan laten zien hoe lokale auteurs, door middel van ideeën en concepten in hun polemische werken, op een eigen manier bijdroegen aan de kerkelijke hervormingen.

De revisionistische aspecten hebben bijvoorbeeld geleid tot het nieuwe perspectief van conflictoplossing, waaraan Melves eigen werk bijdraagt. Naar Monika Suchans idee dat de Investituurstrijd nieuwe methodes van conflictresolutie noodzakelijk maakte, heeft Melve onderzoek gedaan naar het publieke debat gedurende de Investituurstrijd als vorm van conflictresolutie.³⁰ Hierin onderzoekt hij enerzijds de discursieve ontwikkeling van de polemische literatuur van de Investituurstrijd en anderzijds de structurele veranderingen van de publieke sfeer. Naast Suchan, is Melves studie naar de publieke sfeer mede geïnspireerd door de werken van Robinson over intellectuele communicatienetwerken, maar de invloed van diens werk over de polemische literatuur (*Libelli de lite*) van de Investituurstrijd is eveneens waar te nemen. Robinson concentreert zich hierin op de politieke thema’s in de Duitse en Italiaanse literatuur van 1073 tot 1095 en specifiek hoe hierin ideeën over gehoorzaamheid en rebellie tegen autoriteit worden uitgedragen.³¹ Net als Melve staat hij hierbij uitgebreid stil bij literaire technieken, opbouw van argumentatie en discursieve veranderingen in de *Libelli de lite*. De aandacht binnen onderzoek naar de Investituurstrijd is dus steeds meer verschoven naar polemische werken, communicatie, publieke sfeer en discours en

---

²⁷ Miller, ‘The crisis’, 1574-1575. Veelzeggend is bijvoorbeeld de titel van Yoram Milo’s artikel: ‘Dissonance between papal and local reform interests in pre-gregorian Tuscany’, *Studi Medievali* 20 (1979), 69-86.

²⁸ Melve, *The public sphere*, 5. Zie bijvoorbeeld: John Gilchrist, ‘Introduction’ in: John Gilchrist (red.) *Canon law in the age of reform, 11th-12th centuries* (Aldershot, 1993), xi-xix.

²⁹ Leidulf Melve, ‘Ecclesiastical reform in historiographical context’, *History Compass* 13:5 (2015), 213-221, alhier 213-214.

³⁰ Melve, *Inventing the public sphere*.

³¹ Ian S. Robinson, *Authority and resistance in the Investiture Contest: the polemical literature of the late eleventh century* (Manchester, 1978).

hierop sluit deze scriptie naadloos aan.

Naast de keizerlijke en pauselijke ‘propaganda’, schenkt Robinson in hetzelfde werk ook aandacht aan de bisschoppelijke polemiek. De bisschoppen namen een precaire positie in tijdens de Investituurstrijd: zowel door keizer als paus werd gehoorzaamheid verwacht, maar tegelijk hadden zij ook eigen politieke ambities. De focus op deze eigen agenda past in de nieuwe benaderingen van onderzoek naar het episcopale ambt in het middeleeuwse Duitse Rijk. Waar het ambt in de historiografie lange tijd bekeken werd vanuit het zogenaamde Duitse *Reichskirchensystem* en als een soort bemiddelende positie tussen vorst en adel, wordt de bisschop nu veel meer *sui generis* bekeken. Tevens is er aandacht gekomen voor hoe in teksten, kunst en rituelen de episcopale identiteit gecreëerd werd, die verschillende vormen kon aannemen naar regio en periode.³² Tijdens de Investituurstrijd waren Benzo en Bonizo voor een bepaalde tijd bisschop, terwijl zij ook deel hebben genomen aan de polemiek. Een studie naar hun werken kan laten zien hoe zij het episcopale ambt vormgaven in de context van de grote veranderingen van de elfde eeuw.

Tot slot is het onderwerp van deze scriptie interessant vanwege het gebrek aan literatuur over de receptie of gebruik van de kerkvaders tijdens de Investituurstrijd. Patrick Healy en Robinson hebben specifiek gekeken naar het gebruik van de Bijbel in de polemische werken van de Investituurstrijd.³³ Hoewel zij, samen met andere auteurs die de polemische literatuur onderzocht hebben, zoals Melve of McCarthy, ook veelvuldig wijzen op het gebruik van patristische bronnen in de Investituurstrijd, ontbreekt een studie die zich uitsluitend hierop concentreert. Dit is teleurstellend, omdat juist de kerkvaders een belangrijke autoriteit waren in de middeleeuwen en Bijbelstudie eigenlijk per definitie gepaard ging met studie van de vaders.³⁴ Tot dusverre is alleen systematisch gekeken naar de receptie van Augustinus van Hippo in de Investituurstrijd, bijvoorbeeld door Carl Mirbt, die al in de negentiende eeuw aantoonde dat auteurs van beide partijen teruggrepen op de werken van Augustinus.³⁵ Dit werk is echter zeer verouderd en het zou de moeite lonen een dergelijk thema te onderzoeken met de nieuwe kennis en benaderingen van de Investituurstrijd. De in 2013 verschenen *Oxford guide to the historical reception of Augustine* vormt hiervoor een goed startpunt.³⁶ Dit uitgebreide encyclopedische werk, waaraan ongeveer 400 wetenschappers hebben meegewerkt, bevat zo’n 600 lemmata over de historische receptie van Augustinus bij latere intellectuelen (bijvoorbeeld Bonizo van Sutri), met daarin de meest recente inzichten. Het stimuleren van nieuw onderzoek naar de receptie van de kerkvaders beoogt ook de tweedelige essaybundel *The reception of the church fathers in the West* (1997), geredigeerd door Irena Backus.³⁷ Diverse auteurs beschrijven hierin de belangrijkste ontwikkelingen in de receptiegeschiedenis van de kerkvaders, vanaf de periode van de Karolingen tot aan de Mauristen van de 17^e eeuw. De Investituurstrijd komt hierin echter niet aan bod. Kortom, recente literatuur over de receptie van patristische werken tijdens de Investituurstrijd ontbreekt en deze scriptie hoopt deels invulling te geven aan deze lacune.

---

³² John Eldevik, ‘Bishops in the medieval empire: new perspectives on the church, state and episcopal office’, *History Compass* 9:10 (2011), 776-790, alhier 776 en 781-783.

³³ Patrick Healy, ‘The polemical use of scripture in the chronicle of Hugh of Flavigny’, *Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales* 73:1 (2006), 1-36; Ian S. Robinson, ‘The Bible in the Investiture Contest: the south German gregorian circle’, in Katherine Walsh en Diana Wood (red.), *The Bible in the medieval world: essays in memory of Beryl Smalley* (Oxford, 1985), 61-84.

³⁴ Beryl Smalley, *The study of the Bible in the middle ages* (Oxford, 1983), 37.

³⁵ Carl Mirbt, *Die Stellung Augustins in der Publicistik des Gregorianischen Kirchenstreits* (Leipzig, 1888).

³⁶ Karla Pollmann en Willemien Otten (red.), *The Oxford guide to the historical reception of Augustine*, 3 dln (Oxford, 2013).

³⁷ Irena Backus, ‘The editor’s introduction’, in: Irena Backus (red.), *The reception of the church fathers in the West*, 2 dln (Leiden, 1997), xi-xxiii, alhier xi.

Berthold van Reichenau

Berthold van Reichenau (ca.1030-1088)³⁸ was een monnik en kroniekschrijver te Reichenau, Zuid-Duitsland. Hij maakte deel uit van de hervormingsgezinde 'South German gregorian circle', die we in de status quaestionis bij de werken van Robinson al tegenkwamen.³⁹ Aangezien Berthold veel gebruik maakt van pauselijke brieven en decreten, is Reichenau zelf waarschijnlijk een belangrijke schakel geweest in het kopiëren en verspreiden van pro-gregoriaanse propaganda. De gedetailleerde beschrijvingen van diverse Roomse synoden suggereren tevens de aanwezigheid van delegaties uit Reichenau.⁴⁰

Twee kronieken komen van Bertholds hand, die beide beginnen in het jaar 1054 en waarvan de eerste versie eindigt in 1066 en de tweede versie in 1080. De reden om zijn eerste versie rond 1073 te herzien, moet gezocht worden in de groeiende toenadering van de abdij van Reichenau tot de Roomse hervormingsbeweging tijdens de ambtsperiode van Gregorius' directe voorganger paus Alexander II (1061-1073; die in deel 1 nog een usurpator wordt genoemd) en in het oplaaien van de Investituurstrijd sinds de aanstelling van Gregorius VII dat jaar. In tegenstelling tot deel 1, is deel 2 dan ook daadwerkelijk een polemisch werk te noemen, waarin de geschiedenis een legitimering voor de pauselijke claims dient te vormen.⁴¹ De centrale vraag van dit hoofdstuk is hoe Berthold in dit tweede boek de kerkvaders inzet om de pro-gregoriaanse positie te legitimeren.

De kroniek loopt tot begin 1080, waar Bertholds verhaal midden in een zin stopt, hetgeen betekent dat de belangrijke synodes van Rome en Brixen uit dat jaar ontbreken. Hoewel het vermoeden bestaat dat Berthold ook over de jaren na 1080 heeft geschreven, is dit niet met zekerheid vast te stellen.⁴² Evenmin is het zeker wanneer Berthold precies zijn jaarverslagen heeft geschreven en of dus de gebeurtenissen tot 1080 actuele beschrijvingen zijn of dat ze geschreven zijn terwijl het conflict zich al verder ontwikkeld had in de jaren tachtig. Veel middeleeuwse auteurs schreven immers op een 'year-by-year basis', hetgeen zou betekenen dat Berthold de gebeurtenissen optekende zonder dat hij daarbij latere ontwikkelingen in zijn achterhoofd had.⁴³ De context van het schrijven van de annalen is dus niet geheel duidelijk, maar een duidelijke teneur van verlies, zoals bijvoorbeeld bij Bonizo van Sutri doorklinkt, is niet merkbaar bij Berthold (Bonizo schreef halverwege de jaren tachtig, een moeilijke periode voor de gregorianen). Dit suggereert dat hij voor het laatst aan zijn kroniek werkte enkele jaren vóór Bonizo schreef.

In de gedetailleerde beschrijvingen van de Roomse synoden rechtvaardigt Berthold telkens de besluiten die genomen werden tijdens deze synoden door te benadrukken dat ze in de traditie van de kerkvaders staan. Een voorbeeld is de Vastensynode van 1075 die, aldus Berthold, door Gregorius georganiseerd werd om een einde te maken aan de vele schandalen die de kerk teisterden, alsmede:

---

³⁸ Levensjaren.

³⁹ Ian S. Robinson, 'Introduction', in: Ian S. Robinson (red.), *Eleventh-century Germany: the Swabian chronicles* (Manchester, 2008), 1-57, alhier 34.

⁴⁰ Robinson, 'Introduction' (2008), 31-33.

⁴¹ Ibidem, 22-29.

⁴² Ian S. Robinson, 'Einleitung', in: Ian S. Robinson (red.), *Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz, 1054-1100*, Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Germanicarum. Nova Series, XIV (Hannover, 2003), 1-128, alhier 66-67.

⁴³ McCarthy, 'Introduction', 40.

“to some extent issue a reminder of the need to observe the canonical regulation of the holy Fathers, which in our modern times have almost completely contradicted and annihilated.”⁴⁴

De kerk is afgedwaald van het spoor van de vaders en dient hiernaar terug te keren, om op die manier de orde in de kerk te herstellen. Een aantal besluiten worden tijdens deze synode genomen. Allereerst werd bij pauselijk decreet besloten dat de regels van de heilige vaders, zoals deze opgesteld zijn tijdens de verschillende concilies in het verleden, eeuwigdurende autoriteit bezitten en dat eenieder die hier weerstand tegen biedt uitgesloten wordt van de kerk.⁴⁵ Blijkbaar vond Gregorius dat de kerk zo ver was afgedwaald van de juiste leer dat de autoriteit van de vaders nogmaals per decreet bevestigd diende te worden.

Vervolgens kopieert Berthold Gregorius' eigen verslag van de synode. Simonie werd, “following the authority of the holy Fathers”⁴⁶, veroordeeld, evenals ontucht (de overtreding van het celibaat werd gezien als overspel): geestelijken schuldig hieraan mogen de kerk niet meer dienen. De paus geeft de mogelijkheid tot pardon voor degene die berouw hebben over hun fouten, echter dreigt de sanctie van excommunicatie voor diegenen die minachting tonen voor de decreten, “or rather those of the holy Fathers.”⁴⁷ Tot slot, en dit is weer in Bertholds eigen woorden, werden enkele adviseurs van de koning geëxcommuniceerd op basis van simonie, maar daarbij wordt vermeld dat Hendrik geenszins zijn banden met hen verbrak.⁴⁸

Wat Berthold doet in zijn beschrijving van de synode van 1075 is Gregorius VII neerzetten als iemand die niets anders doet dan de leer van de heilige kerkvaders toepassen. Hiermee plaatst Berthold de paus in een traditie, die eeuwigdurende autoriteit geniet. Door aan Gregorius' verslag toe te voegen dat Hendrik minachting toonde voor de decreten (hij bleef immers in het gezelschap verkeren van de veroordeelde adviseurs), is Berthold in staat de excommunicatie van 1076 te rechtvaardigen. Hendrik heeft de regels van de kerkvaders overtreden en protest hierop is zinloos:

“For he [Gregorius] has in no way strayed from the tracks of the holy Fathers”⁴⁹

Elders in de kroniek wordt de paus zelfs met een specifieke kerkvader vergeleken. De aanstelling van Hildebrand als paus Gregorius VII in 1073 beschrijft Berthold op dezelfde manier als de aanstelling van paus Gregorius de Grote in 590, zoals beschreven in de *Vita Gregorii Magni* van Johannes Diaconus uit de negende eeuw. Dit was onder pro-gregoriaanse polemisten een populaire manier om de aanstelling van Gregorius VII te rechtvaardigen, die in de ogen van imperialistische schrijvers ongeldig was. Volgens de pro-imperiale auteurs had Hildebrand, als voormalig monnik, met zijn aanstelling en eerdere werkzaamheden de monastieke eed overtreden: hij was een ‘valse monnik’ die zonder regel (de Regel van Sint Benedictus) wenste te leven.⁵⁰ Het verhaal over Gregorius I was uiterst geschikt om dit argument te ontcrachten, aangezien ook hij een voormalig monnik was. In de *Vita* wordt verteld dat Gregorius, vrezend voor de last van het pauselijk ambt, zich verscholen hield. Hij werd echter gevonden en vervolgens gedwongen plaats te nemen op de Heilige Stoel. Bertholds verhaal over Hildebrands aanstelling komt hiermee sterk overeen. Volgens de auteur

---

⁴⁴ Berthold van Reichenau, *Chronicle: the second version*, vert. Ian S. Robinson, in: Ian S. Robinson (red.), *Eleventh-century Germany: the Swabian chronicles* (Manchester, 2008), 108-244, alhier 132.

⁴⁵ Berthold, *Chronicle: the second version*, 132-133.

⁴⁶ Ibidem, 133.

⁴⁷ Ibidem, 133.

⁴⁸ Ibidem, 133.

⁴⁹ Ibidem, 151.

⁵⁰ Robinson, *Authority and resistance*, 31-38.

was het de heersende opinie dat Hildebrand vanwege zijn kwaliteiten de meest geschikte kandidaat was om de overleden Alexander II op te volgen. Hij vervolgt:

“When he [Hildebrand] heard of this, regarding himself unequal to so great an honour, or rather so great a burden, he ... fled and remained hidden for some days ... At length he was with difficulty discovered and brought to the apostolic see by force.”⁵¹

Met name het gedwongen karakter van de troonsbestijging was belangrijk: Hildebrand had geen paus willen worden. Het pro-imperialistische argument was hiermee ontkracht. Net als de beroemde kerkvader Gregorius I was Hildebrand liever monnik gebleven. Zijn aanstelling was dus gerechtvaardigd en zo trad Gregorius VII in de voetsporen van kerkvader Gregorius de Grote.

Berthold wil vervolgens ook laten zien dat Hildebrand niet alleen in naam, maar ook in daad in de geest opereerde van zijn geroemde voorganger. In februari 1076 excommuniceerde de paus Hendrik. Eén van de redenen hiervoor was het negeren van het pauselijke decreet aangaande het verbreken van het contact met de geëxcommuniceerde adviseurs. Dit besluit vloeit volgens Berthold direct voort uit een decreet van Gregorius de Grote:

“We decree that kings shall lose their offices and shall not be partakers of the body and blood of our Lord Jesus Christ if they presume to show contempt for the commands of the apostolic see.”⁵²

Dit citaat bevestigt volgens Berthold het legitieme karakter van de pauselijke excommunicatie, immers zou kerkvader Gregorius I ook zo gehandeld hebben.

Ian Robinson merkt echter op dat het aangehaalde citaat niet van Gregorius I is.⁵³ Ook onder contemporaine auteurs werd de authenticiteit van dit citaat betwist, bijvoorbeeld door de anonieme pro-imperiale auteur uit Hersfeld in zijn *Liber de unitate ecclesiae conservanda*.⁵⁴ Dit doet echter niet af aan en bevestigt zelfs het feit dat de kerkvaders voor Berthold hoge autoriteit genoten en dus bewust ingezet werden in zijn polemische werk. Immers, als Berthold opzettelijk een vervalsing maakte, dan koos hij toch bewust voor een zogenaamd patristisch decreet om zijn standpunt kracht bij te zetten: hij wilde de excommunicatie graag baseren op de kerkvaders.

Een reactie van Hendrik bleef niet uit: hij zou dat jaar het pauselijk vonnis ongeldig verklaren en op zijn beurt Gregorius excommuniceren (zijn brief uit januari 1076 sprak noch over afzetting noch over excommunicatie).⁵⁵ Berthold veroordeelt deze besluiten van koninklijke zijde:

“For they did not pay careful attention to the fact that, according to what is inviolably ordained by the decrees of the holy Fathers, whoever presume to alter or revise a judgement of the apostolic see on the grounds that it should be rejected, are guilty of a crime against the papal majesty and that it is never permitted to anyone to reject [the pope’s] judgement and to make his own.”⁵⁶

Dus naast het rechtvaardigen van Gregorius’ besluiten, wordt op basis van de kerkvaders ook het beleid van Hendrik afgekeurd. Berthold vervolgt zijn verhaal met enkele decreten, afkomstig van oude pausen, die allemaal in het teken staan van de superioriteit en primaatschap van de Roomse zetel en haar monopolie om te (ver)oordelen:

---

⁵¹ Berthold, *Chronicle: the second version*, 128.

⁵² Ibidem, 145.

⁵³ Ibidem, 145.

⁵⁴ Melve, *Inventing the public sphere*, 463-464.

⁵⁵ Cowdrey, *Pope Gregory VII*, 138 en 142.

⁵⁶ Berthold, *Chronicle: the second version*, 149.

“No one will judge the first see because all sees desire to be regulated by the justice of the first see and the judge will be judged neither by the whole clergy nor by the whole people.”⁵⁷

Dit decreet is afkomstig van Sylvester I (314-335) en werd uitgevaardigd in aanwezigheid van keizer Constantijn de Grote en 284 bisschoppen, althans zo claimt Berthold. Het betreft echter net als het decreet van Gregorius I een citaat uit een vervalst werk uit een latere periode.⁵⁸ De auteur haalt nog tal van andere pauselijke decreten en *exempla* aan die het Roomse primaatschap uitdragen en Bertholds conclusie op basis daarvan is tweeledig: niet alleen mag er niet getwijfeld worden aan de oordelen van Gregorius VII, maar ook oordelen van Hendrik over hem zijn ongeldig.

De Heilige Schrift zelf ontbreekt ook niet als autoriteit in de kroniek. Na een passage, waarin Berthold uitlegt hoe juridische procedures omtrent een veroordeling volgens de Bijbel afgehandeld moeten worden, stelt hij zelfverzekerd:

“The whole body of the Scriptures, therefore, supports the judgements of the lord pope.”⁵⁹

De juridische procedures legt hij echter vooral uit aan de hand van bevelen van opnieuw oude pausen (Felix, Julius en Eleutherius) en het Bijbelcommentaar van Ambrosius van Milaan.⁶⁰ Hiermee wordt niet gesuggereerd dat de Bijbel helemaal niet door Berthold gehanteerd wordt om bepaalde kwesties te verantwoorden, dit doet hij namelijk op talloze plekken in zijn kroniek en hij verschilt hiermee niet van andere middeleeuwse polemisten.⁶¹ Wat echter belangrijk is, is dat ook de commentaren óp de Schrift belangrijk waren in de polemieken en die werden geleverd door de kerkvaders. Dat Berthold een gedurfde uitspraak durft te doen als hierboven en dit doet op basis van een werk van Ambrosius bevestigt wederom de autoriteit die de kerkvaders genoten in de polemieken van de Investituurstrijd.

Ambrosius wordt door Berthold tevens ingezet als historisch *exemplum*. Het gaat dus hier, in tegenstelling tot eerder gebruik van de kerkvaders, niet zozeer om de leer, maar om het voorbeeldige handelen van de vaders. Ambrosius geniet zo'n hoge autoriteit dat zijn handelen navolgenswaardig is voor een huidig geestelijk leider, in dit geval paus Gregorius. Pro-imperiale auteurs stelden dat de paus niet gemachtigd was om een vorst te veroordelen en om deze auteurs de mond te snoeren, wezen veel pro-gregoriaanse auteurs op zogenaamde historische tegenhangers van excommunicaties van vorsten. Voorbeelden zijn paus Stephanus II, die Childerik afzette als koning van de Franken in de achtste eeuw of paus Felix die keizer Constantius excommuniceerde tijdens de controverse rondom Arianisme. Bisschop Ambrosius wordt aangehaald vanwege de straf die hij oplegde aan de Romeinse keizer Theodosius I, naar aanleiding van een slachtpartij in Griekenland. De keizer zou pas weer in de christelijke communie worden opgenomen nadat hij enkele maanden boete had gedaan.⁶² Deze anekdote was zeer populair onder pro-gregoriaanse auteurs en werd zelfs in een brief van Gregorius zelf aangehaald. De historische anekdote wordt dus opgevoerd om het handelen van Gregorius in het heden te rechtvaardigen. Immers waren, aldus Berthold, de pausen en bisschoppen altijd al gemachtigd wereldlijke leiders te veroordelen dus waarom zou Gregorius dat niet mogen?

Rudolf Schieffer heeft echter gewezen op de problematiek rond de interpretatie en polemisch gebruik van de beroemde boetedoening van Theodosius. De optekening en overlevering

---

⁵⁷ Berthold, *Chronicle: the second version*, 145 en 149.

⁵⁸ Walter Ullmann, *The growth of papal government in the middle ages: a study in the ideological relation of clerical power to lay power* (Londen, 1970), 27.

⁵⁹ Berthold, *Chronicle: the second version*, 151.

⁶⁰ Ibidem, 150-151.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld: Healy, 'The polemical use of scripture'; Robinson, 'The Bible in the Investiture Contest'.

⁶² Berthold, *Chronicle: the second version*, 176-177.

van het verhaal werd door de geschiedenis heen steeds sterk ingekleurd door actuele kerkpolitieke kwesties, terwijl de belangrijkste bron voor een kritische blik op de gebeurtenis, de 51^e brief van Ambrosius zelf aan Theodosius, maar beperkt verspreid was in de eeuwen na 390. De problematische overleveringsgeschiedenis had het echter mogelijk gemaakt dat de gebeurtenis op de manier van de Gregoriaanse partij gepresenteerd werd: namelijk in de zin van de twee-zwaardenleer van Gelasius die de anekdote (gebaseerd op de reeds gedramatiseerde versie van Cassiodorus-Theodoret) voor het eerst verbond met een actuele kerkpolitieke situatie. Schieffer stelt echter dat, hoewel de gebeurtenis in de Investituurstrijd door de Gregoriaanse partij ingezet werd om vanuit de kerkvader Ambrosius de excommunicatie van Gregorius VII te rechtvaardigen, historisch-kritisch gezien de beide gebeurtenissen maar beperkt met elkaar te vergelijken zijn. Weliswaar riep Ambrosius de keizer op het matje vanwege zijn immorele handelen, iets waartoe hij door de christelijke hoop van de keizer gemachtigd was, maar hij ontnam Theodosius geenszins het keizerschap en de kerkvader handhaafde zijn eigen pastorale rol door de reconciliatie van de keizer met de gemeenschap als hoofddoel te zien van de aanmaning, zaken die al door enkele contemporaine pro-imperiale auteurs werden opgemerkt. Ambrosius had geenszins een kerkelijke machtsaanspraak tegenover de seculiere sfeer in de zin van de 11^e-eeuwse hervormers in het achterhoofd, daar hij nog veel te sterk geworteld was in de Romeinse traditie van keizerschap. De excommunicatie van 1076 was wel degelijk een nieuw fenomeen en had niet haar historische tegenhanger in de 'excommunicatie' van Ambrosius.⁶³

De pro-imperiale polemisten hadden echter te maken met dezelfde overleveringstraditie en deelden dezelfde middeleeuwse historische mentaliteit als de pro-imperiale auteurs. Dus wanneer zij de anekdote van Ambrosius aanhalen, soms als reactie op de pro-gregoriaanse auteurs, verwerpen zij het historische bestaan van de excommunicatie als zodanig niet, maar wijzen bijvoorbeeld op Ambrosius' pastorale houding om zo de eenheid te bewaren.⁶⁴ Ook deze auteurs vatten de geschiedenis nog te veel op vanuit het idee van een kerkrechtelijke continuïteit sinds de tijd van Constantijn de Grote en projecteerden eveneens 11^e-eeuwse noties over kerk en staat terug op een ver verleden.⁶⁵ De enige die zijn tijd wat dit betreft vooruit leek te zijn is Wido van Osnabrück, die de historiciteit van de excommunicatie wel ontkent en zich afvraagt of de paus wel een dergelijk mandaat van excommunicatie bezit.⁶⁶

De excommunicatie van Hendrik IV wordt ook gerechtvaardigd door wat de kerkvaders gezegd hebben over de aard van koningschap. Aan de hand van de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla legt Berthold uit dat het koningschap van iemand afgenomen kan worden wanneer niet voldaan wordt aan de eisen die aan koningschap gesteld zijn. Het koningschap is dus voorwaardelijk:

"The title of king is, therefore, retained by doing right and is otherwise lost; hence derives this old maxim: 'You will be a king if you do right; if you do not do so, you will not be [a king].'"⁶⁷

De twee voorwaarden die Isidorus aan het koningschap stelt zijn rechtvaardigheid en vroomheid. Voldoet een vorst hier niet aan, dan is hij een tiran en geen koning. Ook andere pro-gregoriaanse auteurs hanteerden Isidorus' idee van voorwaardelijk koningschap om de opstand tegen koning Hendrik te rechtvaardigen.⁶⁸ Vergelijkbaar is hetgeen Hiëronymus gezegd heeft over geestelijke

---

⁶³ Rudolf Schieffer, 'Von Mailand nach Canossa; ein Beitrag zur Geschichte der christlichen Herrscherbuße von Theodosius d. Gr. bis zu Heinrich IV.', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 28 (1972), 333-370, alhier 333-336 en 361-370.

⁶⁴ Melve, *Inventing the public sphere*, 455-465.

⁶⁵ Schieffer, *Von Mailand nach Canossa*, 366.

⁶⁶ Melve, *Inventing the public sphere*, 456-457.

⁶⁷ Berthold, *Chronicle: the second version*, 178.

⁶⁸ Robinson, *Authority and resistance*, 131-135.

titels. In diens *Adversus Iovinianum*, wordt gesteld dat titels als priester, diaken en bisschop niet namen van verdiensten zijn, maar van ambten:

“a bishop, a priest and a deacon are not blessed simply because they are bishop, priest and deacon, but only if they have the virtues of their names and offices.”⁶⁹

De pro-gregoriaanse auteurs pasten dit idee in de context van de Investituurstrijd toe op seculiere titels als koning, hertog en graaf. Het begrip ‘koning’ staat voor deze auteurs niet voor een inherente en natuurlijke hoedanigheid, maar voor een ambt.⁷⁰ Hiermee werd een onderscheid tussen de man en zijn ambt gemaakt, iets wat in het idee van sacraal koningschap van de vroege middeleeuwen niet bestond. Patrick Healy stelt dan ook dat één van de consequenties van de polemiek tijdens de Investituurstrijd was, dat gepoogd werd het koningschap te ‘desacraliseren’ aan de hand van de teksten van de kerkvaders Isidorus en Hiëronymus.⁷¹ Dat Berthold geïnspireerd was door deze teksten, maakt zijn volgende beklag meer dan duidelijk:

“And just as already long ago things had lost their names, so among them still it is not the things but only the names that are praised and honoured and without their content and the offices that belong to them they have an utterly empty sound.”⁷²

Kortom, de titels, die aanhangers van Hendrik aan hem toeschrijven, hebben een ‘lege klank’ gekregen: ze zijn betekenisloos geworden. Hij heeft zijn koningschap verspild, door niet aan haar voorwaarden te voldoen. Tegelijkertijd wordt in Bertholds kroniek op tal van plekken de anti-koning Rudolf van Rheinfelden geprezen om zijn karakter en daden. De verhandeling over de aard van het koningschap dient dus naast het goedkeuren van Gregorius’ excommunicatie, ook om de legitimiteit van deze anti-koning te bevestigen.

Conclusie

Wanneer de pro-gregoriaanse auteur Bernold van St. Blasien in zijn jaarverslag van 1088 de dood van Berthold van Reichenau noteert, stelt hij:

“[he] was extremely learned in sacred literature”⁷³

Zeker, de Zuid-Duitse geschiedschrijver putte uit een grote bron van kennis over patristische citaten en decreten en kon daarmee de Gregoriaanse partij verdedigen in het debat van de Investituurstrijd. Niet alleen rechtvaardigt hij met deze literatuur de beslissingen van de paus, maar is hij ook in staat de acties van Hendrik te bekritisieren. Gregorius handelde continue in de geest van de kerkvaders, specifiek Gregorius de Grote en Ambrosius van Milaan, en mocht op basis van de vaders de verregaande beslissingen nemen omdat hij de positie van Roomse bisschop bezat. Kritiek van Hendrik op hem was om die reden ongeldig en diens koningschap werd terecht ontnomen op basis van hetgeen de kerkvaders gesteld hadden over de aard van dit ambt. De enige kanttekening die geplaatst moet worden bij de lofrede van Bernold van St. Blasien is dat het regelmatig ook gaat om dubieuze overleveringen van patristische werken. Desondanks is duidelijk geworden dat, ook als

---

⁶⁹ Ibidem, 127.

⁷⁰ Ibidem, 127.

⁷¹ Patrick Healy, *The chronicle of Hugh of Flavigny: reform and the Investiture Contest in the late eleventh century* (Aldershot, 2006), 141.

⁷² Berthold, *Chronicle: the second version*, 177-178.

⁷³ Bernold van St. Blasien, *Chronicle*, vert. Ian S. Robinson, in: Ian S. Robinson (red.), *Eleventh-century Germany: the Swabian chronicles* (Manchester, 2008), 245-337, alhier 291.

Berthold al bewust gebruikt maakte van vervalsingen, hij bleef kiezen voor het patristische verleden als bron van autoriteit in een debat dat zich vele eeuwen later afspeelde.

Bonizo van Sutri

Bonizo van Sutri (ca.1045-ca.1094)⁷⁴ was bisschop van Sutri vanaf 1078 tot hij door Hendrik IV in 1082 gevangen genomen werd. Hij groeide op in de kerkprovincie van Milaan en kreeg zodoende al vroeg in zijn leven te maken met de Pataria-beweging, een hervormingsbeweging die rond 1056/57 in Milaan ontstond en die, net als de gregoriaanse partij, streed tegen simonie en nicholaïsme onder de geestelijkheid. Zodoende kwam Bonizo in de kringen van de hervorming terecht en werd een van de felste aanhangers van Gregorius VII. Toen hij uiterlijk in 1086 werd vrijgelaten zocht hij steun en onderdak bij markgravin Mathilde van Toscane, die met haar vazallen in een gewapende strijd met Hendrik IV verwickeld was. De situatie zag er op dat moment somber uit voor de gregoriaanse partij: Gregorius VII was in mei 1085 in ballingschap te Salerno gestorven, terwijl Hendrik IV Rome veroverde en zich er in 1084 tot keizer had laten kronen door zijn eigenhandig geïnstalleerde tegenpaus, Clemens III. Tezamen voorkwamen zij een jaar lang na Gregorius' dood dat zijn aanhangers een nieuwe paus konden opzetten. Het was in deze context dat Bonizo eind 1085 of begin 1086 zijn beroemde *Liber ad amicum* ('aan een vriend') schreef.⁷⁵

Het geschiedwerk verschilt in karakter wezenlijk van de kroniek van Berthold van Reichenau. Het is Bonizo's doel, zo stelt hij zelf, antwoord te geven op twee vragen die 'de vriend'⁷⁶ aan hem gesteld heeft en waaruit de beschreven context zich direct laat aflezen: waarom in zijn eigen tijd de kerk onderdrukt wordt en niet vrij is en of het gerechtigd is voor een christen gewapende strijd te leveren omwille van het geloof. Om die vragen te beantwoorden schetst de auteur een universele geschiedenis van de kerk, beginnend in oudtestamentische tijden en eindigend met de dood van Gregorius VII. De rode draad door deze geschiedenis is een golfbeweging van onderdrukking en vrijheid van de kerk.⁷⁷ In tegenstelling tot Berthold hanteert het werk dus geen rigide annalenstructuur, maar is het een lopend geschiedverhaal. Dit houdt ook verband met de methode van de auteurs: Bonizo schreef in een relatief korte periode zijn werk, terwijl Berthold waarschijnlijk jarenlang op een 'year-to-year basis' werkte, waardoor uit zijn verhaal ook niet een duidelijke lijn naar voren komt. Hieruit volgt tevens dat Berthold niet lang na de gebeurtenissen zijn jaarverslagen optekende, terwijl Bonizo schreef over bepaalde historische gebeurtenissen met latere ontwikkelingen in zijn achterhoofd.

Dat Bonizo en zijn vriend stellen dat de kerk momenteel onderdrukt wordt, impliceert een visie op de organisatie van de kerk en het is deze gregoriaanse visie die verdedigt wordt in het geschiedwerk. Het thema van dit hoofdstuk is welke plaats de kerkvaders in dit verhaal innemen en het is boeiend om te bekijken of deze plaats wezenlijk verschilt in vergelijking met Bertholds kroniek, gezien de karakteristieke en contextuele verschillen tussen de twee pro-gregoriaanse werken. Tevens kan nu ook bekeken worden hoe een pro-gregoriaanse auteur omging met de gebeurtenissen vanaf 1080, die in Bertholds kroniek ontbraken. Allereerst wordt bekeken hoe Bonizo de gregoriaanse kant

---

⁷⁴ Levensjaren.

⁷⁵ Walter Berschin, *Bonizo von Sutri: Leben und Werk* (Berlijn, 1972), 3-10; Ian S. Robinson, 'Introduction', in: Ian S. Robinson (red.), *The papal reform of the eleventh century: lives of Pope Leo IX and Pope Gregory VII* (Manchester, 2004), 1-95, alhier 36-44.

⁷⁶ Wie deze vriend is geweest, is niet met zekerheid vast te stellen. In de oudere historiografie werd verondersteld dat het om Mathilde van Toscane zelf ging, maar momenteel heerst het vermoeden onder historici dat het een van haar vazallen moet zijn geweest. Zie: Berschin, *Bonizo von Sutri*, 10; Robinson, 'Introduction', 49-50.

⁷⁷ "Our mother the Church ... sometimes enjoys the greatest freedom and sometimes is oppressed; sometimes she flourishes and sometimes she is diminished". Bonizo van Sutri, *To a friend*, vert. Ian S. Robinson, in: Ian S. Robinson (red.), *The papal reform of the eleventh century: lives of Pope Leo IX and Pope Gregory VII* (Manchester, 2004), 158-261, alhier 158.

van het verhaal tracht te verdedigen, om vervolgens te bekijken hoe hij de imperiale visie en handelingen afkeurt. Voorbeelden zullen verduidelijken hoe het patristische verleden hierbij precies wordt gebruikt.

Net als Berthold maakt Bonizo gebruik van historische precedenten, waaruit de handelingen van Gregorius legitiem moesten blijken. De beslissing om Hendrik IV te excommuniceren en zelfs het koningschap te ontnemen, naar aanleiding van het schriftelijke verzoek van Hendrik in 1076 aan de paus om op te stappen, was volgens Bonizo niet ongehoord:

“This was indeed neither innovatory nor reprehensible, because it was done as commanded by the rules of the holy Fathers.”⁷⁸

Om dit aan te tonen gaat hij over op een casus van bisschop Dioscorus van Alexandrië, die op het Concilie van Chalcedon in 451 zou zijn geëxcommuniceerd omdat hij zelf het anathema uitgesproken had over paus Leo I. Volgens Bonizo werd niet onderzocht of de door Dioscorus opgelegde excommunicatie rechtvaardig was: een dergelijke veroordeling van de paus was überhaupt uit den boze en diende volgens de richtlijnen van de kerkvaders met anathema bestraft te worden.⁷⁹ Bonizo laat vervolgens zien dat dit werd bevestigd op het Vierde Concilie van Constantinopel (869/870), waar om schijnbaar dezelfde reden Focius (Photius (858-867 en 877-886), patriarch van Constantinopel) veroordeeld werd.⁸⁰ Hij concludeert vervolgens:

“Lo! you have heard that imitators of Focius and Dioscorus must be condemned simply for defaming the Roman pontiff and you have also heard that when the mighty attempt to drive the pope of the elder see of Rome from his see, they are anathematised. It is not reprehensible, therefore, to excommunicate a king who tried to expel the pope from his see without a trial, because this is confirmed by the rules of the holy Fathers.”⁸¹

Gregorius is dus gerechtvaardigd om Hendrik te straffen met excommunicatie na diens oproep tot opstappen, immers om eenzelfde reden werd ook al het anathema uitgesproken door de vaders in Chalcedon en later in Constantinopel.

Bonizo laat hier echter, net als Berthold van Reichenau deed in het historische precedent van Theodosius, duidelijk de middeleeuwse omgang met het verleden doorschemeren. Dioscorus werd inderdaad op het concilie afgezet, maar of dit was vanwege zijn theologische opvattingen, zijn afwezigheid bij bepaalde sessies of zijn veroordeling van paus Leo is niet met zekerheid te zeggen op basis van de handelingen van het concilie.⁸² Tevens projecteert Bonizo de Roomse suprematie in de kerk, die pas in de elfde eeuw echt tot ontwikkeling kwam, terug op de vijfde eeuw, een periode waarin de patriarch van Alexandrië qua status en positie op gelijke voet stond met Rome en het dus onwaarschijnlijk is dat een lastering van de Roomse bisschop door een andere patriarch volstond voor verregaande repercussies als excommunicatie en afzetting. Kortom, Bonizo trekt de excommunicatie van Dioscorus uit 451 uit zijn verband, zodat hij het kan presenteren als een historisch precedent, en dus argument, voor de actuele situatie van de Investituurstrijd.

Het argument wordt besloten met een citaat, dat echter direct leidt tot een reeks nieuwe historische *exempla*:

---

⁷⁸ Bonizo, *To a friend*, 235.

⁷⁹ Ibidem, 235.

⁸⁰ Ibidem, 236.

⁸¹ Ibidem, 236.

⁸² Richard Prince en Michael Gaddis, 'General introduction', in: Richard Price en Michael Gaddis (red.), *The acts of the council of Chalcedon*, 3 dln (Liverpool, 2005), 1-85, alhier 31-34.

“Nor is it unusual to do this [het excommuniceren], since we read that Roman pontiffs have not only excommunicated many [kings and emperors] for less important reasons, but also deposed them from the kingship.”⁸³

Het is voor Bonizo om twee redenen noodzakelijk om op dit punt in het verhaal andere *exempla* op te voeren: niet alleen betrof het voorbeeld van Dioscorous geen strafoplegging aan een seculiere machthebber, maar ook claimde de auteur dat naast het excommuniceren van Hendrik, Gregorius hem in 1076 ook het koningschap ontnomen had. Wat precies de politiek-technische consequenties waren van Gregorius' veroordeling van de koning tijdens de Vastensynode van 1076 is een hevig bediscussieerd onderwerp in de moderne historiografie: Cowdrey merkt op dat er verwarring heerste over Hendriks exacte politieke positie na de synode, aangezien Gregorius aanvankelijk het woord 'afzetting' niet in de mond nam.⁸⁴ In ieder geval interpreteerde onder andere Bonizo dat Hendrik wel degelijk afgezet was en poneert daarom historische precedentes die dit legitimeren. Door te benadrukken dat vorsten wel om minder geëxcommuniceerd zijn, wil de auteur tevens aantonen dat de straf voor Hendrik niet buiten proportie is.

De *exempla* betreffen onder andere paus Innocentius I (401-417) die keizer Arcadius (395-408) zou hebben geëxcommuniceerd omdat deze aanwezig was geweest bij de afzetting van Johannes Chrysostomus door oosterse bisschoppen in 403, zonder dat Innocentius zijn zegen had gegeven voor de afzetting. Ook het verhaal over de veroordeling van Ambrosius aan het adres van Theodosius ontbreekt niet.⁸⁵ Belangrijker is echter het aanhalen van een tekst van Gregorius de Grote, omdat Bonizo hiermee het afzetten van een koning kan legitimeren:

“Moreover the doctor Gregory, the Roman pope, deprived of his office anyone who violated the terms of his privilege ... *If any king, priest, judge or secular person ... attempts to contravene it, let him lose his office of power and honour...*”⁸⁶

Niet alleen vanuit modern opzicht betreft het wederom discutabele voorbeelden (de ideeën over 'Theodosius' excommunicatie' van Schieffer kunnen ook toegepast worden op de casus van Arcadius, die nog geen tien jaar later plaatsvond), maar ook door contemporaine pro-imperiale auteurs werd het gebruik van deze *exempla* al bekritiseerd. De anonieme auteur uit Hersfeld haalt het Arcadius-argument tweeledig onderuit: enerzijds door op te merken dat het voorval niet in de bronnen vermeld wordt, anderzijds door te wijzen op de logische gebreken van de beschrijving van de Gregoriaanse polemisten, waarop hij concludeert dat Arcadius niet geëxcommuniceerd kan zijn geweest.⁸⁷ Ook het beroep dat de gregoriaanse aanhangers op Gregorius de Grote doen, moet het ontgelden: het citaat is volgens de Hersfeld-auteur niet in de bronnen terug te vinden.⁸⁸ Overigens betekent dit geenszins dat de Hersfeld-auteur als 'modern' bestempeld dient te worden: de rol van autoriteiten en traditie binnen geschiedschrijving als zodanig wordt bijvoorbeeld niet verworpen.⁸⁹

Bonizo gaat uiteindelijk nog verder in zijn verhaal, door zelfs gewapende strijd van Gregorius' aanhangers te rechtvaardigen. Niet alleen was zijn gastvrouw Mathilde van Toscane direct betrokken in deze strijd, maar was het ook 'de vriend' die aan de auteur gevraagd had of geweld omwille van het geloof geoorloofd was. Naast de Bijbel, is het wederom de autoriteit van de kerkvaders die aangehaald wordt. Hilarius van Poitiers, Augustinus en Gregorius hadden allen aan verschillende

---

⁸³ Bonizo, *To a friend*, 236.

⁸⁴ Cowdrey, *Pope Gregory VII*, 141 en 162-163.

⁸⁵ Bonizo, *To a friend*, 236-237.

⁸⁶ *Ibidem*, 237.

⁸⁷ Melve, *Inventing the public sphere*, 459-460.

⁸⁸ *Ibidem*, 464.

⁸⁹ *Ibidem*, 465-466.

seculiere leiders hun zegen gegeven voor gewapend ingrijpen, terwijl Ambrosius in één van zijn brieven de wapens van het volk roemt, die hem beschermden tegen keizerin Justina.⁹⁰ Bonizo concludeert:

“You have heard these documents of the holy Fathers: take notice of the examples of those who fought for the truth”⁹¹

Wanneer gevochten wordt voor de waarheid (en het waren, volgens Bonizo, de pro-gregorianen die deze in pacht hadden), is geweld tegen de seculiere machthebber toegestaan.

Naast het verdedigen van Gregorius' positie in het debat, dient *Liber ad Amicum* ook om Hendriks besluiten en de pro-imperiale visie op de kerk te verwerpen en de vorst een spiegel voor te houden. In het historische voorbeeld van Arcadius benadrukte Bonizo hoe de keizer zich na diens straf nederig opstelde om zo weer met de paus in het reine te komen. Dit is een kritische noot op Hendrik, die ondanks de boetedoening in Canossa toch weer de mist in was gegaan. Om die reden kijkt de auteur naar een aantal exemplarische vorsten, iets waar Berthold geen aandacht aan schonk, die wel een correcte houding aannamen ten opzichte van de kerk, zodat deze, in tegenstelling tot Bonizo's eigen tijd, vrij was.

Een exemplarisch figuur in dit opzicht was de Romeinse keizer Valentinianus I (364-375). Bonizo vertelt over het jaar 373, waarin Italiaanse bisschoppen een nieuwe bisschop van Milaan wilden benoemen en hierbij de aanwezigheid van de keizer wensten. Valentinianus weigert dit en legt vervolgens in een wet vast dat, in navolging van het evangelie, geen seculiere vorst zich dient te bemoeien met de verkiezing van een patriarch of bisschop en dat wanneer dit wel gebeurt, de verkiezing ongeldig is. Tevens wil hij dat de verkiezingsprocedure verloopt volgens de canonieke wetten.⁹² Deze nederige houding van Valentinianus ten opzichte van de benoeming van kerkelijke ambten is, zo suggereert Bonizo, Gods wil, want hij en de kerk worden beloofd:

“Mindful of the humility of this most pious prince, God on high answered his prayer and gave to him and the church Ambrose as bishop.”⁹³

Het betreft dus niet zomaar een beloning, maar één van de grootste kerkvaders uit de geschiedenis. Door op deze manier Ambrosius in te zetten maakt Bonizo duidelijk dat Valentinianus zich voorbeeldig opstelt: een grotere beloning lijkt immers nauwelijks voorstelbaar. Dus opnieuw weet de auteur door een kerkvader in zijn geschiedverhaal aan te halen een visie voor zijn eigen tijd te presenteren én te legitimeren, immers het betrof Gods beloning.

Dezelfde narratieve strategie wordt gehanteerd wanneer de regeringsperiode van keizer Theodosius aan bod komt. Hoewel de diverse passages over de Romeinse keizers beknopt zijn, laat Bonizo het niet na over Theodosius' regeerperiode het volgende te vermelden:

“In the reign of the first Theodosius Ambrose and Augustine and Jerome passed their earthly lives, they who have left us many salutary rules of conduct.”⁹⁴

De auteur wekt zo de suggestie dat, net zoals het geen toeval was dat Ambrosius verkozen werd tijdens het bewind van Valentinianus, het geen toeval was dat juist in de ambtsperiode van 'de vrome prins Theodosius' deze drie kerkvaders leefden en er een bloeiperiode voor de kerk aanbrak: de houding van deze keizers tegenover de kerk moest wel Gods wil zijn en het is nu aan Hendrik om

---

⁹⁰ Bonizo, *To a friend*, 257-260.

⁹¹ Ibidem, 260.

⁹² Ibidem, 165.

⁹³ Ibidem, 166.

⁹⁴ Ibidem, 167.

zich deze keizerlijke houding van weleer eigen te maken. Bonizo kiest er dus opnieuw bewust voor om kerkvaders in het verhaal te betrekken om zo Theodosius te presenteren als een voorbeeldig vorst, hetgeen erop wijst dat specifiek de kerkvaders voor middeleeuwse auteurs een belangrijk instrument waren in het onderbouwen van hun politieke visie.

Opnieuw dient echter de kanttekening gemaakt te worden dat het dubieuze historische voorbeelden betreft. De wet is niet afkomstig van Valentinianus: de eigenlijke bron is het Vierde Concilie van Constantinopel van 869/870, bijna 500 jaar later.⁹⁵ Bonizo probeert dus, door deze wet in verband te brengen met Valentinianus, de oorsprong van de gregoriaanse visie op de ordening van kerk en staat in het patristische verleden te plaatsen en het daarmee te rechtvaardigen. Opvallend is ook het gebruik van Theodosius als *exemplum*. De Romeinse keizer kwam namelijk bij de pro-gregoriaanse polemisten (ook bij Bonizo zelf) vooral aan bod in de anekdote over Ambrosius, om zo juist de excommunicatie van een keizer te rechtvaardigen. Bonizo ontwijkt deze anekdote van de boetedoening dus niet, maar voegt iets aan het verhaal toe zodat de keizer toch in een positief daglicht komt te staan: Theodosius moest weliswaar boete doen, maar hij herstelde zich formidabel van zijn zonde door een nieuwe wet uit te vaardigen om keizerlijke willekeur te voorkomen.⁹⁶ Dit dient waarschijnlijk gelezen te worden als commentaar op Hendriks handelen, die na de boetedoening van Canossa juist weer verviel in zijn slechte gedrag, hetgeen leidde tot de tweede pauselijke excommunicatie. Overigens wordt de genoemde wet niet vermeld door de andere auteurs die de boetedoening van Theodosius aanhalen, wat het vermoeden wekt dat het om een verzinsel gaat. Bonizo herstelt, met deze draai in zijn verhaal, echter de balans tussen de twee exemplarische figuren, zodat hij de periode van Theodosius' keizerschap kan blijven gebruiken om zowel voor vorst als geestelijke een voorbeeld te stellen, zowel voor Hendrik als Gregorius.

Exemplarische vorsten vindt Bonizo ook in de Karolingische periode. Het keizerschap van Lodewijk de Vrome (813-840) wordt als volgt samengevat:

“He made many offerings to St Peter, restored the privileges of ancient times and ratified the following law for the future. *In the case of the election of the Roman pontiffs no man ... is to presume to place any hindrance in the way of those of the Romans whom ancient custom admits to this election through the ordinance of the holy Fathers.*”⁹⁷

Deze wet zorgde er dus voor dat de verkiezing van de paus in handen bleef van degenen aan wie de kerkvaders het ooit in het verleden hadden toegewezen. Lodewijk handhaaft dus een ordonnantie van de kerkvaders in zijn beleid en is daarmee een navolgenswaardige vorst. Zoals bij Valentinianus al duidelijk werd vormt de mate van inmenging van de seculiere macht in de kerkelijke benoemingen een belangrijke graadmeter voor Bonizo om de vrijheid van de kerk te bepalen, maar volgens moderne historici valt nog maar te bezien of de wet waarover gesproken wordt de seculiere inmenging beperkte. Historici hebben de *Constitutio Romana* “the climax of Imperial influence in the Papal States under the Carolingian Emperors” genoemd.⁹⁸ Specifiek clause 3 van de wet (juist het deel dat Bonizo hier kopieert) zou het onderdeel zijn dat de Frankische keizer meer invloed gaf in de verkiezing.⁹⁹ Tevens werd de paus middels de *Constitutio* verplicht een eed af te leggen aan de keizer.¹⁰⁰ Bonizo projecteert het elfde-eeuwse gregoriaanse ideaal van een kerk zonder

---

⁹⁵ Berschin, *Bonizo von Sutri*, 45.

⁹⁶ Bonizo, *To a friend*, 168.

⁹⁷ Ibidem, 171.

⁹⁸ Sidney Z. Ehler en John B. Morrall, ‘Commentary on ‘Constitutio Romana’’, in: Sidney Z. Ehler en John B. Morrall (red.), *Church and state through the centuries: a collection of historic documents with commentaries* (New York, 1967), 13, alhier 13.

⁹⁹ Sidney Z. Ehler en John B. Morrall, ‘Commentary’, 13.

¹⁰⁰ Ibidem, 13.

lekeninmenging op eerdere historische periodes. Hij gaat er a priori vanuit dat de kerkvaders deze zelfde visie over lekeninmenging deelden en dat dit hun achterliggende gedachte was in dergelijke ordonnaties. Het is dezelfde denkfout die Schieffer terug zag komen bij middeleeuwse auteurs die de elfde-eeuwse definitie van excommunicatie projecteerden op vierde-eeuwse kerkelijke straffen.

Conclusie

Liber ad amicum is een werk dat waarschijnlijk zijn bekendheid eerder te danken heeft aan haar felle toon, dan aan haar geraffineerde benadering van het verleden. Net als Berthold van Reichenau, schuwt Bonizo niet het verleden manipulatief in te zetten om zo de gregoriaanse visie en handelingen inzake de Investituurstrijd te legitimeren. Uiteindelijk levert het wel twee antwoorden op voor de vragen die de vriend aan hem gesteld heeft, die relatief kort te formuleren zijn. Allereerst ligt het aan de huidige keizer, Hendrik, dat de kerk niet vrij is. Zijn beleid, vooral met betrekking tot kerkelijke benoemingen, staat diametraal tegenover sommige exemplarische vorsten van weleer onder wie de kerk in een periode van grote bloei terecht kwam en waarin enkele van de grootste christelijke denkers uit de geschiedenis leefden. Bonizo gebruikt dus de kerkvaders, in zijn verhaal over de regeringsperiodes van Valentinianus en Theodosius, om te benadrukken hoe groots deze periode was. Deze vorsten dienen als spiegel voor Hendrik, wiens beleid niet goed was en die zich na de verzoening in Canossa, in de ogen van de paus, bleef misdragen. Voor het antwoord op de tweede vraag volstaat een nog kortere formulering: ja, geweld voor de gregoriaanse zaak is gerechtigd. De kerkvaders gaven immers in vergelijkbare situaties in het verleden hun zegen voor gewapend ingrijpen. Ook wat betreft de Hendriks excommunicatie en ontneming van diens koningschap staat Gregorius in zijn recht, wederom omdat de kerkvaders in het verleden vergelijkbaar opereerden.

Benzo van Alba

Veelzeggend over de positie van de pro-imperiale polemist Benzo van Alba (ca.1010 – ca.1085) in het debat, is de verwijzing naar hem in *Liber ad amicum*. Over een verzameling imperiaal-gezinde bisschoppen uit Lombardije, die naar de Roomse synode van 1059 gingen, zegt Bonizo:

“those stubborn bulls, the Lombard bishops”¹⁰¹

Dankzij deze verwijzing weten we dat Benzo in ieder geval vanaf 1059 bisschop van Alba moet zijn geweest. Verder zijn de meeste biografische gegevens alleen bekend vanuit zijn eigen werk. Hij schrijft dat het episcopaat hem werd toegewezen door Hendrik III, aan wier hofkapel hij zou hebben gewerkt. Waar Bonizo grote lof had voor de Pataria, was het waarschijnlijk diezelfde beweging die Benzo eind jaren zeventig van zijn bisschoppelijke zetel haalde. Het was Benzo van Alba die tijdens het Cadalus-schisma van 1061-1064 door Hendrik IV en diens moeder opgeroepen werd de imperiale kandidaat voor de pauselijke zetel te installeren in Rome. Hoewel uiteindelijk een kandidaat gesteund door Hildebrand paus zou worden (Alexander II), betekende het schisma wel dat Benzo, al vóór de Investituurstrijd in al haar hevigheid losbarstte, nauw betrokken was bij de vorst en diens worsteling met de groeiende machtspretenties vanuit Rome.¹⁰²

Kort voor Bonizo zijn *Liber ad Amicum* voltooide, had Benzo zijn zevendelige *Ad Heinricum IV* na twee decennia in 1085 afgerond. Het contextuele contrast tussen de twee auteurs kan bijna niet groter zijn. Waar Bonizo schreef in de context van verlies, had Benzo's partij op dat moment de wind in de zeilen, hij was zelfs, naar eigen zeggen, aanwezig bij de keizerlijke kroning van 1084. In het pro-imperiale werk staat de beschrijving van fenomenen rondom de kerkelijke hervormingen dan ook diametraal tegenover de beschrijving die Bonizo van dezelfde gebeurtenissen geeft. In boek VII wordt paus Gregorius VII onder vuur genomen, waarin vooral diens benoeming in 1073 het moet ontgelden. Centraal staat de notie dat de koning het opperste gezag heeft over de kerk. In dit hoofdstuk wordt uitgelicht hoe Benzo de kerkvaders inzette om dergelijke noties van de pro-imperiale partij te onderbouwen.

Hildebrands aanstelling in 1073 werd door Berthold en Bonizo beschreven zoals die van Gregorius de Grote, om zo Hildebrands aanstelling te rechtvaardigen. Het is echter deze zelfde aanstelling die Benzo gebruikt om de pro-imperiale visie op Hildebrands benoeming te ondersteunen. Volgens de auteur was het sinds de tijd van Constantijn de Grote regel geworden dat geen inwijding van de paus plaats kon vinden voordat de keizerlijke goedkeuring gegeven was. Juist de aanstelling van Gregorius I was zo verlopen:

“We believe, moreover, that it is not unknown to the bishops and the wise clergy how the blessed Gregory was enthroned through the efforts of the patrician Germanus, according to the will and the command of emperor Maurice.”¹⁰³

In tegenstelling tot de gregoriaanse visie, stelt Benzo op basis van deze aanstelling, dat de keizer wel degelijk een rol dient te hebben in de kerkelijke benoemingen, dit was immers de gang van zaken in het patristische verleden. Hij adviseert de lezer de *Liber Pontificalis* ('Boek van de pausen') te raadplegen, waarin deze regels beschreven staan en hoe ze bij alle pausen van de vierde tot en met

---

¹⁰¹ Bonizo, *To a friend*, 204.

¹⁰² Robinson, 'Introduction' (2004), 82-85.

¹⁰³ Benzo van Alba, *To emperor Henry IV, Book VII, 1-2*, vert. Ian S. Robinson, in: Ian S. Robinson (red.) *The papal reform of the eleventh century: lives of Pope Leo IX and Pope Gregory VII* (Manchester, 2004), 365- 376, alhier 367.

de tiende eeuw werden toegepast.¹⁰⁴ Dit heeft twee implicaties voor Benzo's eigen tijd: enerzijds was Gregorius, "as if unwilling"¹⁰⁵, ingewijd voordat er toestemming van de koning was en was zijn afzetting door Hendrik in Brixen dus legitiem. Anderzijds dient een volgende paus de goedkeuring te hebben van de vorst, zoals de traditie voorschrijft. Het was bisschop Wibert van Ravenna die deze koninklijke goedkeuring genoot.

Nog een reden waarom Gregorius' aanstelling verwerpelijk was, was zijn verleden als monnik. Beroemd zijn de aantijgingen uit brieven van Hendrik zelf, waarin hij Hildebrand een 'valse monnik' noemt. Dergelijke aantijgingen keren terug in Benzo's boek. De nauwe betrokkenheid van Hildebrand bij de pauselijke verkiezingen van Nicolaas II en Alexander II wordt door Benzo bekritiseerd, die, op basis van het verleden, stelt dat Hildebrand daar als monnik niks mee te maken zou moeten hebben:

*"Seit Jahrhunderten hat man nicht gehört, daß die Einsetzung des Papstes in den Händen von Mönchen läge ... Schande!"*¹⁰⁶

Hildebrand wordt dan ook door Benzo veelvuldig een 'sarabaite' genoemd, een monnik die zonder regel wenst te leven en zijn klooster heeft verlaten zonder de toestemming van diens abt. De term komt uit de Regel van Sint Benedictus uit de zesde eeuw en wordt daarin beschreven als 'een monnik die zich met zijn werken wijdt aan het aardse bestaan en daarmee met zijn tonsuur liegt tegen God'.¹⁰⁷ Benzo stelt dus dat Hildebrand Benedictus' Regel overtreden heeft door zich bezig te houden met de Roomse ambtsaanstellingen. Daarmee is hij een valse monnik, hetgeen hem allesbehalve geschikt maakt om zelf paus te worden in 1073.

Niet alleen was Hildebrand als monnik niet gerechtigd zich te bemoeien met dergelijke aanstellingen, ook de pauselijke inwijdingen zelf worden bekritiseerd. Nicolaas en Alexander werden door de aartsdiaken als vorsten gekroond en Hildebrands eigen inwijding tot paus ging ook gepaard met een heuse kroning:

*"the man in the monk's cowl was crowned"*¹⁰⁸

Niet alleen wil Benzo de lezer wijzen op de absurditeit van iemand die zowel een kroon als een monnikspij draagt om daarmee Hildebrands aanstelling tot paus te verwerpen: het dragen van een kroon door een paus was op zichzelf al verwerpelijk. Dit stelt Benzo op basis van Augustinus:

*"Seek out the book of Augustine On the City of God and learn what the dreadful hand of Emperor Pompey wrought in the case of a similar act of presumption."*¹⁰⁹

Het voorbeeld in Augustinus' werk betreft het verhaal van Pompeus, een Romeinse generaal die ingreep tijdens een burgeroorlog in Judea tussen de twee broers Hyrcanus, koning en hogepriester, en zijn broer Aristobulus, die beide titels van zijn broer zou afnemen. Pompeus koos de zijde van Hyrcanus, versloeg Aristobulus, nam hem gevangen en herstelde Hyrcanus' status als hogepriester, maar niet als koning. In plaats daarvan werd een Romeinse procurator aangesteld, die de wereldlijke

---

¹⁰⁴ Benzo, *To emperor Henry IV*, 366-367.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 375. Dit is een parodie op het verhaal van Johannes Diaconus over Gregorius de Grote (zie pro-gregoriaanse auteurs). Benzo van Alba stelt dus dat Hildebrand deed alsof hij het pauselijk ambt niet wilde bekleden.

¹⁰⁶ Benzo van Alba, *Sieben Bücher an Kaiser Heinrich IV.*, vert. Hans Seyffert, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Germanicarum in Usus Scholarum Separatim Editi*, LXV (Hannover, 1996), 207.

¹⁰⁷ Cowdrey, *Pope Gregory VII*, 51.

¹⁰⁸ Benzo, *To emperor Henry IV*, 375.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 372.

politiek van Judea namens de Romeinen beheerde, waarmee de regio een onderdeel was geworden van het Romeinse imperium.

Benzo concludeert dat de arrogante usurpatie teniet werd gedaan door Pompeus. Maar wat werd er precies geïsurpeerd volgens Benzo? Aristobulus was de onrechtmatige vorst en hogepriester, maar tegelijk lezen we bij Augustinus dat Hycarnus naderhand niet in beide functies werd hersteld: alleen het hogepriesterschap kwam in diens handen. En dat is precies de reden dat Benzo het citaat aanhaalt. Niet alleen Aristobulus was een usurpator: ook diens broer Hyrcanus claimde een vorstelijke titel die hem, hogepriester zijnde, niet toebehoorde. Benzo haalt het voorbeeld immers aan in de passage waarin hij de kroning van pausen met een 'royal crown' bekritiseert. Waar het de auteur om gaat is dat met de kroon, het symbool van wereldlijke autoriteit bij uitstek, Hildebrand/Gregorius een machtsaanspraak deed die buiten zijn sfeer van het *sacerdotium* lag. Niet alleen Aristobulus, maar ook zijn broer Hyrcanus was fout door beide titels op te eisen en dit wordt rechtgezet door Pompeus. Naast het feit dat Gregorius en zijn voorgangers überhaupt al geen rechtvaardige pausen waren, bekritiseert Benzo Gregorius dus ook om zijn wereldlijke machtsaanspraken, die alleen toebehoren aan de echte vorst: Hendrik IV. Hendriks ingrijpen door bijvoorbeeld in Brixen de paus af te zetten, is legitiem omdat hij de juiste orde van *regnum* en *sacerdotium* wil herstellen.

Tot zover Benzo's interpretatie van deze passage uit *De civitate Dei*. De vraag is of hij niet simpelweg probeert elfde-eeuwse noties, in dit geval over gescheiden sferen, terug te projecteren op eerdere perioden. Dezelfde strategie zagen we bij de pro-gregoriaanse polemisten en de ideeën die Rudolf Schieffer hierover had, gelden ook voor de pro-imperiale auteurs. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Augustinus met zijn verhaal probeerde kritiek te uiten op een vervaging van de grens tussen de twee sferen. Laat staan dat Pompeus, die enkele eeuwen eerder leefde, zich om deze reden genoodzaakt zag tot militair ingrijpen. Wetenschappers zien tevens de passage 18:45 uit *De civitate Dei* op de eerste plaats als louter een historische beschrijving van de teloorgang van de joodse onafhankelijkheid, waarna onder vreemde heersers uiteindelijk Christus geboren wordt.¹¹⁰ Kortom, ook de pro-imperiale auteurs gingen manipulatief met het verleden om.

Conclusie

Bonizo en Benzo voltooiden rond dezelfde tijd hun werk en hoewel zij op vergelijkbare wijze te werk gaan met het patristische verleden om het heden te rechtvaardigen, kan het contrast in hun conclusies bijna niet groter zijn. Waar bij Bonizo en Berthold de aanstelling van Gregorius I diende als rechtvaardiging voor Hildebrands eigen troonbestijging, wordt deze zelfde aanstelling door Benzo ingezet om de pro-imperiale visie op pauselijke benoemingen te legitimeren. Gregorius de Grote was met instemming van de keizer paus geworden en deze traditie van benoemen werd eeuwen gehanteerd, zoals te lezen was in de *Liber Pontificalis*. Het ontbrak Gregorius VII aan een dergelijke koninklijke goedkeuring. Bovendien, Gregorius' verleden als monnik überhaupt, maar vooral zijn overtredingen van Benedictus' Regel, maakte hem uiterst ongeschikt zich bezig te houden met pauselijke aanstellingen, laat staan een eigen promotie tot het ambt. Tevens werd met de pauselijke kroon een grove inbreuk gemaakt op de eenheid van de christelijke wereld, doordat de paus wereldlijke machtsaanspraken deed, iets wat Augustinus al bekritiseerde zou hebben. Het beleid van Gregorius vat Benzo als volgt samen:

---

¹¹⁰ Gerard O'Daly, *Augustine's City of God: a reader's guide* (Oxford, 1999), 192.

“Er zog es vor, durch Blutvergiessen zu siegen als im rühmlichen Wettstreit heiliger Canones.”¹¹¹

Niet Hendrik, maar Gregorius handelde in strijd met de leer van de kerkvaders. De pro-imperiale auteur kwam dus op basis van dezelfde autoriteiten tot geheel andere conclusies dan zijn pro-gregoriaanse tegenhangers. Dit heeft alles te maken met de wens van Benzo om, gezien de politieke situatie, het verleden op een bepaalde wijze weer te geven.

---

¹¹¹ Benzo, *Sieben Bücher*, 217.

Conclusie

Deze scriptie heeft aangetoond dat alle drie de auteurs tijdens de Investituurstrijd hun eigentijdse visies over kerk en staat terug probeerden te vinden bij de kerkvaders en hiervoor manipulatief te werk gingen met het verleden. Om antwoorden te vinden op de complexe vragen die de Investituurstrijd opriep, doken de auteurs in de geschriften die de kerkvaders zelf hadden nagelaten én werken, waarin het patristische verleden stond opgetekend. Bonizo van Sutri en Berthold van Reichenau waren het er zodoende over eens: Gregorius VII stond, op basis van de vaders, in zijn recht wat betreft zijn besluiten ten opzichte van Hendrik IV. Beide auteurs gingen echter te werk met een politieke vooringenomenheid, hetgeen betekende dat zij, in het licht van hun visie, tot een bepaalde interpretatie van de kerkvaders kwamen. Dit werd duidelijk, niet alleen door het bekijken van moderne kennis over bepaalde historische gebeurtenissen en/of het gebruik van deze gebeurtenissen door middeleeuwse auteurs, maar ook door het bekijken van een auteur die aan de andere kant van het politieke spectrum stond: de pro-imperiale schrijver Benzo van Alba. Hij kwam op basis van dezelfde autoriteiten tot totaal andere conclusies wat betreft de vragen rondom de Investituurstrijd. Modern onderzoek laat echter zien dat ook het beroep/appel van Benzo op de vaders dubieus is.

Enerzijds heerste er bij de middeleeuwse auteurs niet de moderne historische tijdsopvatting het verleden als iets wezenlijks anders te zien dan het heden en was er niet het besef dat een fenomeen als excommunicatie dus wel degelijk 'nieuw' kon zijn. Anderzijds liet de historische mentaliteit van de middeleeuwen toe dat het verleden manipulatief werd ingezet voor actuele kwesties. De polemische werken lenen zich daarom niet goed voor het onderzoek van Paul van Geest naar wat de kerkvaders daadwerkelijk dachten over politiek en maatschappij, maar zijn voor historici van grote waarde, omdat ze ons veel vertellen over het historisch bewustzijn in de middeleeuwen.

Bibliografie

Gedrukte bronnen

- Benzo van Alba, *Sieben Bücher an Kaiser Heinrich IV.*, vert. Hans Seyffert, Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Germanicarum in Usus Scholarum Separatim Editi, LXV (Hannover, 1996).
- Bernold van St. Blasien, *Chronicle*, vert. Ian S. Robinson, in: Ian S. Robinson (red.), *Eleventh-century Germany: the Swabian chronicles* (Manchester, 2008), 245-337.
- Berthold van Reichenau, *Chronicle: the second version*, vert. Ian S. Robinson, in: Ian S. Robinson (red.), *Eleventh-century Germany: the Swabian chronicles* (Manchester, 2008), 108-244.
- Bonizo van Sutri, *'To a friend'*, vert. Ian S. Robinson, in: Ian S. Robinson (red.), *The papal reform of the eleventh century: lives of Pope Leo IX and Pope Gregory VII* (Manchester, 2004), 158-261.
- Benzo van Alba, *To emperor Henry IV, Book VII, 1-2*, vert. Ian S. Robinson, in: Ian S. Robinson (red.) *The papal reform of the eleventh century: lives of Pope Leo IX and Pope Gregory VII* (Manchester, 2004), 365- 376.

Literatuur

- Autenrieth, Johanne, *Die Domschule von Konstanz zur Zeit des Investiturstreits: die wissenschaftliche Arbeitsweise Bernolds von Konstanz und zweier Kleriker dargestellt auf Grund von Handschriftenstudien* (Stuttgart, 1956).
- Backus, Irena (red.), *The reception of the church fathers in the West*, 2 dln (Leiden, 1997).
- Backus, Irena, 'The editor's introduction', in: Irena Backus (red.), *The reception of the church fathers in the West*, 2 dln (Leiden, 1997), xi-xxiii.
- Bagge, Sverre, *Kings, politics, and the right order of the world in German historiography, c. 950-1150* (Leiden, 2002).
- Berschin, Walter, *Bonizo von Sutri: Leben und Werk* (Berlijn, 1972).
- Blumenthal, Uta-Renate, *The Investiture Controversy: church and monarchy from the ninth to the twelfth century* (Philadelphia, 1988).
- Cowdrey, Herbert E.J., *Pope Gregory VII, 1073-1085* (Oxford, 1998).
- Drobner, Hubertus R. *The fathers of the church: a comprehensive introduction*, vert. Siegfried S. Schatzmann (Peabody, 2007).
- Ehler, Sidney Z. en John B. Morrall (red.), *Church and state through the centuries: a collection of historic documents with commentaries* (New York, 1967).
- Ehler, Sidney Z. en John B. Morrall, 'Commentary on 'Constitutio Romana'', in: Sidney Z. Ehler en John B. Morrall (red.), *Church and state through the centuries: a collection of historic documents with commentaries* (New York, 1967).
- Eldevik, John, 'Bishops in the medieval empire: new perspectives on the church, state and episcopal office', *History Compass* 9:10 (2011), 776-790.
- Fijter, Nico de, 'Hoe de kerkvaders de grondleggers werden van het christelijk geloof', *Trouw* (28 augustus 2017) <<https://www.trouw.nl/home/hoe-de-kerkvaders-de-grondleggers-werden-van-het-christelijk-geloof~a69e4e8d/>> [geraadpleegd op 16-12-2017].
- Gilchrist, John, (red.) *Canon law in the age of reform, 11th-12th centuries* (Aldershot, 1993).
- Gilchrist, John, 'Introduction' in: John Gilchrist (red.) *Canon law in the age of reform, 11th-12th centuries* (Aldershot, 1993), xi-xix.

- Goetz, Hans-Werner, 'Geschichte als Argument. Historische Beweisführung und Geschichtsbewusstsein in den Streitschriften des Investiturstreits', *Historische Zeitschrift* 245 (1987), 31-69.
- Goetz, Hans-Werner, 'Historical writing, historical thinking and historical consciousness in the middle ages' *Revista Diálogos Mediterráneos* 2:1 (2012), 110-128.
- Hall, Christopher, A., *Reading Scripture with the church fathers* (Downers Grove, 1998).
- Hall, Christopher, *Learning theology with the church fathers* (Downers Grove, 2002).
- Healy, Patrick, 'The polemical use of scripture in the chronicle of Hugh of Flavigny', *Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales* 73:1 (2006), 1-36.
- Healy, Patrick, *The chronicle of Hugh of Flavigny: reform and the Investiture Contest in the late eleventh century* (Aldershot, 2006).
- Lake, Justin, 'Current approaches to medieval historiography', *History Compass* 13:3 (2015), 89-109.
- Litfin, Bryan M., *Getting to know the church fathers: an evangelical introduction* (Grand Rapids, 2007).
- McCarthy, Thomas J.H. (red.), *Chronicles of the Investiture Contest: Frutolf of Michelsberg and his continuators* (Manchester, 2014).
- McCarthy, Thomas J.H., 'Introduction', in: Thomas J.H. McCarthy (red.), *Chronicles of the Investiture Contest: Frutolf of Michelsberg and his continuators* (Manchester, 2004).
- McCarthy, Thomas J.H., 'Salian intellectual history in historiographical perspective', *History Compass* 14:1 (2016), 9-18.
- Melve, Leidulf, 'Ecclesiastical reform in historiographical context', *History Compass* 13:5 (2015), 213-221.
- Melve, Leidulf, *Inventing the public sphere: the public debate during the Investiture Contest (c. 1030-1122)*, 2 dln (Leiden, 2007).
- Miller, Maureen, 'The crisis in the Investiture Crisis narrative', *History Compass* 7:6 (2009), 1570-1580.
- Milo, Yoram, 'Dissonance between papal and local reform interests in pre-gregorian Tuscany', *Studi Medievali* 20 (1979).
- Mirbt, Carl, *Die Stellung Augustins in der Publicistik des Gregorianischen Kirchenstreits* (Leipzig, 1888).
- O'Daly, Gerard, *Augustine's City of God: a reader's guide* (Oxford, 1999).
- Pollmann, Karla en Willemien Otten (red.), *The Oxford guide to the historical reception of Augustine*, 3 dln (Oxford, 2013).
- Price, Richard en Michael Gaddis, 'General introduction', in: Richard Price en Michael Gaddis (red.), *The acts of the council of Chalcedon*, 3 dln (Liverpool, 2005), 1-85.
- Quasten, Johannes, *Patrology*, 4 dln (Utrecht, 1950; herdr. 1986).
- Ramsey, Boniface, *Beginning to read the fathers* (Londen, 1985).
- Robinsn, Ian S., 'The dissemination of the letters of pope Gregory VII during the Investiture Contest', *Journal of Ecclesiastical History* 34:2 (1983), 175-193.
- Robinson Ian S., 'Einleitung', in: Ian S. Robinson (red.), *Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz, 1054-1100*, Monumenta Germaniae Historica. Sriptores Rerum Germanicarum. Nova Series, XIV (Hannover, 2003), 1-128.
- Robinson Ian S., *Authority and resistance in the Investiture Contest: the polemical literature of the late eleventh century* (Manchester, 1978).
- Robinson, Ian S. (red.), *Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz, 1054-1100*, Monumenta Germaniae Historica. Sriptores Rerum Germanicarum. Nova Series, XIV (Hannover, 2003).

- Robinson, Ian S. (red.), *Eleventh-century Germany: the Swabian chronicles* (Manchester, 2008).
- Robinson, Ian S. (red.), *The papal reform of the eleventh century: lives of Pope Leo IX and Pope Gregory VII* (Manchester, 2004).
- Robinson, Ian S., 'Bernold von Konstanz und der gregorianische Reformkreis um Bischof Gebhard III', in: Helmut Maurer, *Die Konstanzer Münsterweihe von 1089 in ihrem historischen Umfeld* (Freiburg, 1989), 155-188.
- Robinson, Ian S., 'Introduction', in: Ian S. Robinson (red.), *Eleventh-century Germany: the Swabian chronicles* (Manchester, 2008), 1-57.
- Robinson, Ian S., 'Introduction', in: Ian S. Robinson (red.), *The papal reform of the eleventh century: lives of Pope Leo IX and Pope Gregory VII* (Manchester, 2004), 1-95.
- Robinson, Ian S., 'The Bible in the Investiture Contest: the south German gregorian circle', in Katherine Walsh en Diana Wood (red.), *The Bible in the medieval world: essays in memory of Beryl Smalley* (Oxford, 1985), 61-84.
- Robinson, Ian S., 'The friendship circle of Bernold of Constance and the dissemination of gregorian ideas in late eleventh-century Germany', in: Julian Haseldine (red.), *Friendship in medieval Europe* (Stroud, 1999), 185-198.
- Robinson, Ian S., 'The friendship network of Gregory VII', *History* 63:207 (1978).
- Schieffer, Rudolf, 'Die Entstehung des päpstlichen Investiturverbots für den deutschen König', *Schriften der Monumenta Germaniae Historica* 28 (Stuttgart, 1981).
- Schieffer, Rudolf, 'Von Mailand nach Canossa; ein Beitrag zur Geschichte der christlichen Herrscherbuße von Theodosius d. Gr. bis zu Heinrich IV.', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 28 (1972), 333-370.
- Schmale, Franz-Jozef, *Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtschreibung: eine Einführung* (Darmstadt, 1985).
- Smalley, Beryl, *The study of the Bible in the middle ages* (Oxford, 1983).
- Tellenbach, Gerd, *The church in Western Europe from the tenth to the early twelfth century*, vert. Timothy Reuter (Cambridge, 1993).
- Ullmann, Walter, *The growth of papal government in the middle ages: a study in the ideological relation of clerical power to lay power* (Londen, 1970).
- Ziese, Jürgen, *Historische Beweisführung in Streitschriften des Investiturstreites* (München, 1972).